

ՓԱՍՔԱԼ ՓԱՊՈՒՃԵԱՆ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Փաքալ Փապուճեան

ԵՐՈՒԱՆԴ ՊԱՐՍՈՒՄԵԱՆ

1.

ՄԱՐԴԸ ԵՒ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԸ

Տարի մը առաջ ծննդեան ութսունամեակն էր Փաքալ Փապուճեանին, երբ չկար արդէն: Անիկա ծնաւ Անգարա, 1912-ին, Հայ կաթողիկէ ընտանիքի մը մէջ: Հազիւ երկուքը բոլորած՝ իր ծնողներուն հետ բռնեց ճամբան Տէր Զօրին եւ աքսորին, սակայն մնաց Ատանա, ուր, ինչպէս կը գրէ Կարօ Շամլեանը Մոնրէալի Հորիզոնին մէջ՝ «տեղական իշխանութիւնները կը թուի թէ պէտք ունէին հօրը աշխատակցութեան»⁽¹⁾: 1923-ին Հաստատուեցաւ Պէյրութ, ուր Յիսուսեաններու մօտ սորվեցաւ ֆրանսերէնն ու արաբերէնը՝ առանց Հայերէնի: Այդ վերջինը պիտի իւրացնէր իր քսանութին՝ յարգելու համար իր խոստումն իր ապագայ կնոջ տրուած: Նախակրթարանի եւ երկրորդականի իր ուսումնառութենէն ետք էր որ անցաւ Պէյրութի Յիսուսեաններուն Սէն Ժողէֆ համալսարանը, ուրկէ 1934-ին վկայուեցաւ որպէս ճարտարագէտ-շինարար: «Երբ ընտանիքս Պէյրութ հաստատուեցաւ»՝ կը վկայէ Փապուճեան՝ «ես սկսայ յաճախել Ժեզուիթներու Սէն Ժողէֆ համալսարանը, ուր ստացայ նախնական, միջնակարգ եւ բարձրագոյն ուսումս: 1934-ի չրջանին ստացայ վկայականս,

որ կը կրէր էնժեմիտօր-ֆոնսթրիւֆօր (ճարտարագէտ-շինարար) մականգրութիւնը: Երեւի ուսուցիչներս մէջս գեղարուեստական հակում զգացին, քանի որ զիս մղեցին դէպի շինութեան գեղարուեստական արտայայտութիւնը: Եւ ես այս առումով մտայ եւրոպական մեծ շինարարական ընկերութեան մը մէջ, ուր կը գործէին հռչակաւոր ճարտարապետ Անտրէ Լը Գոնթը եւ աշխարհահռչակ Փիեռլուիճի Ներվին: Անոնց շինութիւններուն մասնակցեցայ 1950-էն 1956՝ իբր շինարար-ճարտարագէտ»⁽²⁾:

1956-ին Փապուճեան հաստատեց ճարտարապետական-շինարարական իր անձնական գրասենեակը, որովհետեւ հիմա ո'չ միայն ճարտարագէտ-շինարար մըն էր՝ այլ նաեւ ճարտարապետ: «Երբ Եւրոպա կը գտնուէի», պիտի ըսէր անիկա յետագային, «կը յաճախէի Փարիզի Գեղարուեստիցը, ուր ուսուցիչս էր Անտրէ Լը Գոնթը: Հոն ուսումը բաւական խրթին էր, եւ վեց-եօթը տարի կը տեւէր: Ես հոն ստացայ իմ ճարտարապետի վկայականս միայն երկու տարի ուսանելով, քանի որ իմ առաջին պատրաստութիւնս ընդունուած էր իբր համահասարակ, անշուշտ որոշ չափով, իսկ այն ինչ որ պակաս նկատուած էր՝ յաջողեր էի երկու տարուան մէջ լրացնել»⁽³⁾:

Փապուճեանն եղաւ ո'չ միայն կառուցող ճարտարապետ մը՝ այլ մանաւանդ արուեստագէտ գիտնական մը: «Իր ճարտարապետութիւնը ճշմարիտն է: Այսինքն՝ ե'ւ արուեստ է ե'ւ գիտութիւն, միտքի պատգամն է զգացումով. չէ՞ որ ճարտարապետական կոթողները կը կազմեն պատմութեան հազարամեակներու խորքէն մեզի մնացած ժառանգին գերակշիռ մասը: Ծշմարիտ ճարտարապետ ըլլալը մաս կազմել է այդ հի'ն, չա'տ հին սերունդներու շառաւիղին: Ըլլալ Փասքալին նման ճարտարապետ՝ կը նշանակէ սնանիլ այդ հնութեան ամենախորիմաստ ակունքներէն, թափանցել քարին ու հողին գաղտնիքներուն ամէնէն ծածուկ ծալքերը եւ դուրս բերել անոնցմէ հոգեպարար ստեղծագործութիւն»⁽⁴⁾ մը:

Այսուհանդերձ՝ այժմ անհրաժեշտ է գիտնական-ճարտարապետին քով դնել կրթական բարձրագոյն հաստատութիւններու եւ համալսարաններու հայ դասախօսը: Ի'նքն է որ կը յայտնէ թէ պէտք է դառնալ յիսունական թուականները, երբ «դասաւանդեցի ալ եւ ի'նչ — հայկական ճարտարապետութիւն՝ Ս. Ժողէֆ Համալսարանի ծիրին մէջ, 1955- [19]62: Յետոյ տուի նոյն նիւթը Յովակիմեան-Մանուկեան Գոլէժին մէջ⁽⁵⁾, 1966- [19]70 եւ Հայկազեան Գոլէժին մէջ՝ 1970- [19]71 [թուականներուն], միշտ համալսարանական մակարդակի վրայ»⁽⁶⁾:

Գիտնական-ճարտարապետը չբաւարարուեցաւ սակայն միայն շինարարութեամբ եւ դասաւանդութեամբ, այլ գրե'ց նաեւ: Մոն-

րէալի Հոփիգոնին շնորհուած տեսակցութեան մը ընթացքին ինքն էր որ կը յայտնէր, թէ իր աշխատակցութիւնը բերաւ Պէյրութի Բագին ամսագիրին, Ահեկան պարբերագիրքին, Հ. Յովհաննէս Մսրրեանի հրատարակած մէկ գործին, եւ Միլանի մէջ հրատարակուող եւ հայ ճարտարապետութեան նուիրուած շարքի մը: Իրականութեան մէջ՝ ձեռքի տակ գտնուող գիտական իր յօդուածներով կը կազմուի հետեւեալ ցուցակը, որ խօսուի է ինքնին:

1. «Հայ ճարտարապետ Մեծն Սինան եւ իր գործը», Բագին, Բ. տարի, Թիւ 11, 1963, էջ 41-51:
2. «La cathédrale d'Etchmiadzine à la lumière des découvertes récentes», Jean Mécérian, s.j., **Histoire des institutions de l'Eglise Arménienne**, Beyrouth, 1965, p. 345-380.
3. «Որոշումներ հայկական «բաղիլիք»ներու ուղղութեան շուրջ», Ահեկան, Ա. տարի, Պէյրութ, 1966, էջ 64-73:
4. «Հայկական ճարտարապետութիւնը Սփիւռքի մէջ», Ահեկան, Ե. տարի, Գարուն-Ամառ, Պէյրութ, 1970, էջ 37-60:
5. «Relation des arméniens et des syriens du premier siècle avant J.C. au septième siècle après J.C.», **Armenian Studies : Annals of the Lebanese Association of Armenian University Graduates**, Beirut, 1973, pp. 115-155.
6. **La basilica di Ererouk**, Documenti di Architettura Armena, N° 9, Milano, 1977, p. 5-15, 59-64.
7. «La mausolée de Mamakhatun à Terdjian et les monuments de l'école d'Ani», Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս, հտ. Է., Պէյրութ, 1979, էջ 203-238:
8. «Martyrium arménien à étage : Ses origines, son influence», Հայկագեան Հայագիտական Հանդէս, հտ. Ժ., Պէյրութ, 1982-1984, էջ 59-94:

Գիտական-ճարտարապետական իր յօդուածներուն առընթեր՝ Փասքալ Փապուճեանը կառուցեց նաեւ եւ հետեւեցաւ իր ինքնուրոյն ուղիին: «... Իրականութեան մէջ»՝ կը ճշդէր անիկա առիթով մը, «նպատակս էր եւրոպական ճարտարապետութեան մօտէն ծանօթանալ. նոյնիսկ գերմանական ճարտարապետական հանդէս մը շահագրգռուած էր իմ Ս. Եղիա (Պէյրութ) եկեղեցիովս եւ բաւական դրուատալից յօդուած մըն ալ լոյս տեսած էր այս գործիս նկատմամբ»⁽⁷⁾, որովհետեւ՝ ըստ վաթսուոնական թուականներու Ֆրանսայի ճարտարապետներու կաճառի նախագահ Պոտուէնին՝ «Պ. Փասքալ Փապուճեան բնականօրէն կը կառուցէ կոթողային համալիրներ եւ կը յաջողի արտադրել ներքին ծաւալներ, որոնք թէ՛ խորհրդաւոր են եւ թէ՛

[ալ] կրօնասփիւռ եւ որոնց արդիւնքն են զօրեղ եւ համաչափ տա-
րածքներ»⁽⁸⁾։ Աւելի մօտ քննութիւն մը ճարտարապետական իր յը-
ղացքներուն եւ յօրինումներուն՝ պիտի ցոյց տայ, որ «Փասքալ Փա-
պուճեան իր հոգիին լման խորութեամբ ճարտարապետ էր, ճարտա-
րապետ մը, որ վստահաբար հայկական ազգային այս արուեստին
հանդէպ տածած անհատնում հետաքրքրութեան շնորհիւ յաջողեցաւ,
իր կեանքին ամենաբեղուն տարիներուն, մեր աւանդական ճարտա-
րապետութիւնը քսաներորդ դարու արուեստին յարմարցնել։ Եւ ոչ
միայն յարմարցնել. հայկական եւ ոչ հայկական երկու տասնեակ
եկեղեցիներու յղացումին եւ իրականացման մէջ, ան գիտցաւ միջին
դարերուն շատ ժողովուրդներու ճամբայ ցոյց տուած, իր ժամանա-
կին առաջադէմ ճարտարապետութիւնը եղող հայկական դրոշմը եւ
գուցէ աւելին՝ ոգին օգտագործել։ Եղաւ Սուրիոյ եւ Լիբանանի քը-
րիստոնէական ճարտարապետութեան հայու դիմագիծ տուողը, եւ կը
կրկնեմ, ո՛չ միայն հայ լուսաւորչական եկեղեցիները, այլ զանազան
յարանուանութիւններէ ստացած պատուէրները «հայացուց»»⁽⁹⁾։

Երկար է շարքը իր կառուցումներուն, սակայն նախընտրելի
է տալ մէկ ցանկը անոնց, ի՞նչ փոյթ որ անիկա ըլլալ անկատար։ Զայն
կու տանք այնպէս՝ ինչպէս որ կայ անիկա Փապուճեանի իսկ ձեռա-
գիրով. «Այս ցուցակը իր տետրակէն քաղած եմ»՝ կը հաստատէ Տիկին
Փապուճեան՝ մեզի յղուած նամակով մը։ Ըստ այդ ցանկին՝ Փապու-
ճեանին ճարտարապետական առաջին գործն եղաւ կառուցումը Քաս-
լիքի Երկրորդական Վարժարանին՝ 1950-ին, որուն յաջորդեցին եր-
կոտասնեակ մը այլ կառոյցներ, որոնց ճի՛շդ մէկ երրորդը եկեղեցի
եւ տաճարներ են։ Ցանկը կը ներկայացնէ մէկուկէս տասնամեակի
ճարտարապետական գործունէութիւն մը։ Ուրեմն՝ ահաւասիկ ցանկն
իր գործերուն⁽¹⁰⁾։

«1950. Քասլիքի Երկրորդական Վարժարանը, Պէյրութ, Լիբա-
նան

«1953. Եգիպտական Դրամատունը, Պէյրութ, Լիբանան

«1953. Անարատ Յղութեան Քոյրերու Երկրորդական Վարժա-
րանը, [Պէյրութ], Լիբանան

«1953. Գթութեան Քոյրերու Կեդրոնական Տունը, [Պէյրութ],
Լիբանան

«1956. Դարմանատուն Տոքթոր Ռեզքի, [Պէյրութ], Լիբանան

«1956. Փարք Հոթէլը, Շթորա, Լիբանան

«1956. Սուրբ Փրկիչ Եկեղեցին, Պուրճ Համժուտ, Լիբանան

«1957. Ֆրանսական Օթել Տիէօ [հիւանդանոց], [Պէյրութ],
Լիբանան

Տըպպաս հրապարակի Ս. Եղիա - Ս. Գրիգոր եկեղեցին:

«1958. Սուրբ Եղիա - Սուրբ Գրիգոր Մայր Տաճարը⁽¹¹⁾, [Պէյ-րութ], Լիբանան

«1961. Նախագիծ Նիւ Եորքի Հայկական Եկեղեցիին, Նիւ Եորք, [Միացեալ Նահանգներ]

«1962. Սուրբ Անթուան Եկեղեցին, [Պէյրութ], Լիբանան
«1963. Քաղղէական Սրբուհի Թերեզա Եկեղեցին⁽¹²⁾, [Պէյ-
րութ], Լիբանան

«1963. Թանգարան-մատենադարան, Չմմառ, Լիբանան

«1963. Նախագիծ Սուրբ Գէորգ Մայր Տաճարի, Հալէպ, [Սու-
րիա]

«1963. Սուրբ Եփրեմ Եկեղեցին, Քֆար Տպիան, Լիբանան

«1964. Սուրբ Նիկողայոս Եկեղեցին, Աթալթուն, Լիբանան

«1964. Աստուածածին Եկեղեցին, Հատէթ, Լիբանան

«1964. Աստուածածին Եկեղեցին, Ղազիր, Լիբանան

«1964. Աստուածածին Եկեղեցին (13), Հարէթ Միր, Լիբանան

«1964. Առանձնատուն Համիտ Ֆրանսիէի, [Թրիփոլի], Լիբա-
նան»:

Քչիկ մը աւելի ամբողջական դարձնելու համար այս ցանկը՝
անոր վրան աւելցնելու է տակաւին

1953. Զուարթնոց Եկեղեցին⁽¹⁴⁾, Հալէպ, Սուրիա, եւ

1963. Յուշամատուռ Նահատակաց⁽¹⁵⁾ Ռազգա, Սուրիա:

Փոքր ակնարկ մը այս ցանկին՝ պիտի ցոյց տայ որ Փապուճեան
կառուցեց տասնչորս եկեղեցի, որոնցմէ միայն վեցն էին հայկական,
սակայն «որքան ծանօթացաւ հայկականին՝ ա՛յնքան աւելի գնահատեց
զայն: Հայկական հին ոճը յաջողեցաւ պատուաստել նոր ժամանակ-
ներու համապատասխան ճաշակով, միշտ պահպանելով հայկական
խորքը»⁽¹⁶⁾, որուն որոնումին համար խորացաւ աւելի ո՛չ միայն հե-
տազօտութիւններու գիծով՝ այլ մանաւանդ տեղւոյն վրայ փըն-
տըռտըռներու եւ իր գտածները ներկայացնելու գիտութեան միջազ-
գային կաճառներու մէջ: Առ այդ՝ մասնակցեցաւ բազմաթիւ գիտա-
թողովներու Ֆրանսա, Իտալիա, Թուրքիա թէ Հայաստան: Որքան
ճարտարապետ-կառուցող՝ նոյնքան նաեւ բիւզանդագէտ էր անիկա:
Այսուհանդերձ՝ «իր էութեամբ փարեցաւ իր ազգին ճարտարապետու-
թեան հետազօտութեան: Լիբանանէն մինչեւ Թուրքիոյ արեւելեան
սահմանին վրայ գտնուող նշանաւոր Անի քաղաքը ճամբորդեց՝ աւե-
րակները ուսումնասիրելու եւ գուցէ գոթական ճարտարապետութեան
Հայաստանի մէջ սաղմնաւորուած ըլլալուն փաստը որոնելու: Փաս-
տին տեղ՝ արեւելեան Թուրքիոյ բանտին համը տեսաւ, բարեբախտա-
բար ոչ շատ երկար: Թէեւ փաստի տեսակէտէն ձեռնունայն վերա-
դարձաւ, սակայն պայուսակը բացառիկ լուսանկարներով լի էր: Եւ
ասոնք իրեն օգնեցին հայ ճարտարապետութիւնը աւելի լաւ հասկնա-
լու եւ իր համոզումներուն մէջ խիստ զուսպ ըլլալու»⁽¹⁷⁾:

Իր կատարած գործին գնահատականը եկաւ իր հայրենակից-
ներէն աւելի՝ օտարներէն, եւ առ այդ արժանացաւ բազմաթիւ վկա-

յագրերու եւ գնահատագրերու, Լիբանանեան Մայրիներու Ասպետի, Ֆրանսական Արժանեաց Շքանշանի եւ Վատիկանեան Սուրբ Սիլվեստրի Ասպետի շքանշաններուն: Եղաւ անկաշառ միտքի գիտնական եւ հաւատարիմ երկրպագուն ճարտարապետի իր ասպարէզին: Եղաւ նաեւ անկողմնակալ քննադատ մը անցեալի ճարտարապետական կառոյցներուն եւ կոթողներուն մասին, եւ կը գրէ Երուանդ Պապայեանը, որ մօտէն, չա'տ մօտէն ճանչցաւ Փապուճեանը՝ «տաղանդաւոր ճարտարապետ Փասքալ Փապուճեան[ը] առաքինի մարդ էր, օժտուած՝ հազուագիւտ բարեմասնութիւններով: Չէր սիրեր ո'չ գովաբանութիւնը, ո'չ փառքը: Համեստութիւնը եւ անոր ընդելուզուած ազնուութիւնը փնտռուած անձնաւորութիւն մը դարձուցեր էին զինք: Այդ է[ր] պատճառը, որ ամէն տեղ ունեցաւ զինք սիրող ու յարգող բարեկամներու լայն շրջանակ մը: Զինք ճանչցած եմ ա'յսպէս. լուսամիտ, լայնախոհ ու բարի»⁽¹⁸⁾: Գրեթէ նոյն ձեւով կը ներկայացնէ զայն Շամլեանն ալ, ու կ'աւելցնէ թէ «տասներկու տարիներու ծանօթութեանս ընթացքին՝ երբեք [իր] գիտելիքները պարտադրելը չտեսայ: ... Դիմացինին մակարդակին իջնելու իր զարմանալի յատկութեամբ՝ կը զրուցէր եւ ոչ թէ կը պարտադրէր. կը լսէր որքան որ խօսակիցը ըսելիք ունէր: ... Այնքան զուսպ [էր], որ Փասքալ բացարձակ կը մերժէր բարձրաձայն արտայայտել մեր բոլորին մեծ հպարտութիւն տուող նշանաւոր վարկածը՝ թէ գոթականը Հայաստանէն կու գայ»⁽¹⁹⁾:

«Իր տեսիլքն էր իր գործը, որովհետեւ իր ետին կը թողու նաեւ գիտահետազօտական բազում էջեր: Հմուտ արեւելագէտի, հնագէտի եւ բանաստեղծի ու գիտնականի բազմակողմանի տաղանդներով օժտուած մարդու մը ստեղծագործական խթողը»⁽²⁰⁾: Բանաստեղծ է ան, այսինքն արարիչին նման, եթէ ոչ անկէ աւելի հզօր, եւ ստեղծողը ամենազօր բանին»⁽²¹⁾:

Իրաւ էր եւ ճի'շդ: Իր գործե'րը սակայն, իր բազում էջե'րը: Բայց արդար է որ քննենք զանոնք եւ տանք անոնց միջուկը՝ հրատարակութեան ժամանակագրական կարգով:

2.

ՓԱՊՈՒՃԵԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՂԸ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ

Ա. «ՀԱՅ ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ՄԵԾՆ ՍԻՆԱՆ ԵՒ ԻՐ ԳՈՐԾԸ»

Ըստ Փապուճեանին՝ «մեր վարպետ Սինանը — առանց չափազանցութեան — կրնայ մրցիլ աշխարհահռչակ ճարտարապետներու

հետ: Սակայն, ցաւալին այն է որ ան ոչինչ տուաւ հայ մշակոյթին: Սարոյեաններու եւ Թրուայաններու պէս ան ալ հարստացուց օտար մշակոյթը, անգամ մը եւս փաստելով որ հայ ժողովուրդը կրնայ համաշխարհային չափանիշով գեղարուեստագէտներ ունենալ»⁽²²⁾:

Ինչ որ ալ ըլլար իրականութիւնը՝ Մեծն Սինանը ենիջերիներու շարքէն եկած մէկն էր եւ անոր կեանքն ու գործը նուիրուեցաւ օսմանեան ճարտարապետութեան զարգացումին: Հասկնալի ընելու համար այս կեանքը՝ Փապուճեան երեք մասի կը բաժնէ իր յօդուածը եւ կը ծանրանայ անոնցմէ իւրաքանչիւրին վրայ որպէսզի կարենայ ա. Լուսաբանել Սինանի ծագումը,

բ. Տեղեկութիւններ տալ Սինանի կեանքին մասին, եւ

գ. Ներկայացնել ու վերլուծել Սինանի քանի մը գլուխգործոցները եւ ցոյց տալ անոնց գեղարուեստական արժէքը:

Երկարատեւ Սինանի ցեղային պատկանելիութիւնը վերագրուեցաւ կարգ մը ազգերու եւ անիկա յայտարարուեցաւ աւստրիացի, պուլկարացի կամ կրետացի, հակառակ որ Բրիտանական Մեծ Համայնագիտարանը կը հաստատէր 1910-1911-ի իր հրատարակութեամբ թէ հայ էր Սինանը, սակայն չէր փաստարկեր իր հաստատումը: 1930-ին թուրք պատմաբան Ահմէտ Րեֆիք հրատարակեց յիսուն վաւերաթուղթ՝ Սինանի մասին, որոնցմէ թիւ 22-ը հրամանագիր մըն էր Սինանի ընտանիքն ու հարազատները զերծ պահելու համար Կեսարիոյ շրջանի տարագրութենէն⁽²³⁾: Այս հրամանագիրը կը յիշէ անունները Բրիչիի, Տիւկենճի Սարըօղլուի եւ Ուլիսա ու Քօտ Նշանի: Փապուճեան կը քննէ այս անունները եւ ցոյց կու տայ անոնց հայկականութիւնը: Հրամանագիրին քննութիւնը կը տանի Փապուճեանն այն եզրակացութեան, թէ այս աքսորով՝ Սուլթան Սելիմ Բ., որ գրաւեր էր Կիպրոսը 1571-ին, կ'ուզէր «ա. կղզիին բնակչութիւնը բազմացնել. [եւ] բ. Անոր յոյն բնակչութեան ազգեցութիւնը նուազեցնել»⁽²⁴⁾: Եւ քանի որ «Սինանի ազգականները հայ էին, հետեւաբար Սինան հայ էր ծագումով, [իսկ] բնակավայրը, կարելի է ծննդավայրն ալ Աղընաց գիւղն էր, որ կը գտնուի Կեսարիոյ հիւսիս-արեւելքը: Աթաթիւրք այդ գիւղը Սինան քէօյ անուանեց»⁽²⁵⁾:

Ըստ Փապուճեանին՝ Սինան ծնած ըլլալու է 1490-ական թուականներուն, եւ ալ տէվչիրմէներու հետ Պոլիս հասած՝ 1512-ին: Յաջորդ քանի մը տարիներու ընթացքին ապրեցաւ հողագործ մահմետական ընտանիքի մը մօտ, եւ իսլամացաւ: Ապա անցաւ Իպրահիմ Փաշայի պալատը, ուր սորվեցաւ գրել ու կարդալ եւ ատաղձագործութիւն: Հոս էր որ ճանչցաւ օրուան յայտնի ճարտարապետները՝ Աճեմ Իսան եւ Ուայրէտտինը: Յետոյ մտաւ բանակ եւ քսան տարի թափառեցաւ Օսմանեան Կայսրութեան ամբողջ տարածքին: Նախ ե-

ղաւ պարզ զինուոր եւ մասնակցեցաւ Զաւտըրանի արշաւանքին եւ հասաւ Թաւրիզ՝ Պարսկաստան, որուն բնիւր կողմերը շրջեցաւ: Զաւտըրանէն ետք՝ Գահիրէ է արդէն՝ Րիտանիէի ճակատամարտէն ետք: Սուլթան Սելիմ Բ.-ի յաջորդ՝ Սուլթան Սիւլէյման Գանուսիի հետ եղաւ Պելկրատ եւ Հոռոս կղզին: Հոն՝ Պելկրատի մէջ էր որ ցոյց տուաւ ճարտարապետի իր կարողութիւնը: 1526-ին Նաեապաշը⁽²⁶⁾ էր արդէն, եւ այդ հանգամանքով ալ հասաւ Վան: Հոս այցելեց Նարեկայ վանքն ու Աղթամարի Սուրբ Խաչ եկեղեցին: Պոլիս վերադարձին ստացաւ ենիջերիական բարձրագոյն տիտղոսն ու պատիւը եւ կոչուեցաւ Աղա եւ Հասաքի: Յետոյ միացաւ Լուիֆֆի փաշային եւ Խայրէտտին Պարպարոսային ու մեկնեցաւ Գորքու: անկէ անցաւ հարաւային Իտալիա եւ այցելեց գեղարուեստի զանազան կեդրոններ եւ իտալական քաղաքներ: Վերադարձին Անատոլու էր արդէն, ուր ծանօթացաւ սելճուքեան ճարտարապետութեան, պարսկական կամարներուն եւ գմբէթներուն: Աբբասեաններու եւ Օսմայտներու ճարտարապետութենէն վերցուց գունաւորումի գաղտնիքը: «Իրօք մշուշը արդէն փարատած էր անձին շուրջ: Ենիջերիներուն աղան էր ան, բայց իր գեղարուեստի համբաւն ալ ետ չէր մնար»՝ կ'եզրակացնէ Փապուճեան: «...Զինք կ'անուանէին «ղարուս երկրաչափ ճարտարապետը», «ղարուս Ուքլիտէսը», «Մեծն Սինան»»⁽²⁷⁾: 1535-ին սկսաւ ճարտարապետական կեանքը Սինանին եւ տեւեց յիսուն տարի, որուն ընթացքին կառուցեց մօտ երեք հարիւր շէնք՝ մզկիթ, դպրոց, հիւանդանոց, կամուրջ, եւայլն: 1560-ին ուխտի գնաց Մեքքէ, վերադարձէն ետք՝ ա'լ դադրեցաւ կառուցելէ: Մեռաւ 1588-ին եւ թաղուեցաւ Պոլսոյ Սիւլէյմանիէ մզկիթը: «Անվախ, խիզախ մարդ էր: Հակառակ ենիջերիներու այն միջավայրին ուր ան մնաց երկար տարիներ, հակառակ իր յաջողութիւններուն եւ իր համբաւին, հակառակ իր հսկայ հարստութեան՝ ան մնաց խղճամիտ, համեստ եւ պարզ՝ իր ընկերներուն հետ, [եւ] միշտ պաշտպան՝ իր օգնականներուն»⁽²⁸⁾:

Ըստ Թեշֆիլէք իւլ-էպնիէ գրքոյկին՝ Սինան կառուցեց 21 մըզկիթ, 55 մետրեսէ⁽²⁹⁾, 50 մեսճիտ⁽³⁰⁾, 33 բաղնիք, 19 դամբարան, եւ բազմաթիւ հիւանդանոցներ, կամուրջներ եւ ջրուղիներ, որոնք ցըրուած կը մնան Օսմանեան Կայսրութեան սահմաններէն ներս, եւ որոնց կարեւորները մեծ մասամբ կը գտնուին Պոլսոյ մէջ. անոնցմէ կան նաեւ էտիրնէի, Հալէպի եւ Դամասկոսի մէջ: Անհաւատալի են իր գործերուն թիւն ու արժէքը: Եթէ ոեւէ ճարտարապետ կառուցած ըլլար անոնցմէ որեւէ մէկը՝ պիտի բաւէր իրեն անմահացնելու համար իր անունը:

Սակայն հարամիտ քննադատութիւնը անպակաս եղաւ եւ զինք մեղադրեց Յուստինիանոսի Այա Սոֆիայի զանազան տարբերակները

կառուցանողի յանցանքով: Փապուճեան անտեղի կը գտնէ այս քըն-
նադատութիւնը՝ պարզ այն պատճառով որ նախորդ բոլոր մեծ ճար-
տարապետներն ալ կատարելագործեցին եղածները եւ իւրաքանչիւրն
իր անհատական կնիքը դրաւ իր անեղծագործութեան վրայ: Սինանի
մեծ հանճարը գտաւ լուծումը մեծ գմբէթները իրագործելու մզկիթ-
ներու իր կառուցումին ընթացքին: Հոս՝ Փապուճեան կատարեց հա-
մեմատական բաղդատութիւնը Այա Սոֆիային եւ Սինանի կառուցած
գմբէթներուն, եւ հարց տուաւ թէ անիկա «ընդօրինակե՞ց զայն», ու
պատասխանեց գլխազիր «Ոչ»ով մը, եւ գտաւ որ «Այա Սոֆիան ներ-
շնչեց Սիւլէյմանիէի յատակագիծը, ներշնչեց նոյնպէս անոր դուրսի
կերպարանքը»⁽³¹⁾: Իրաւ էր, որ «ոչ մէկ շէնքի մէջ ճարտարապետու-
թիւնը կրցաւ լաւագոյն ձեւով արտայայտել զաղափարները վեհու-
թեան, հսկայութեան եւ միեւնոյն ատեն՝ քնքշութեան եւ նրբու-
թեան», սակայն «եթէ չըլլային Սինանի միտարէները՝ Այա Սոֆիա-
յին դուրսի վայելչութիւնը շատ բան պիտի տուէր»⁽³²⁾: Աւելին՝
Սիւլէյմանիէի կեդրոնական գմբէթը եւ զայն շրջապատող եւ նոյն ո-
ճով շինուած աւելի փոքր գմբէթները կը կազմեն իրարու հակադրուող
երեւոյթ մը, որուն մէջ փոքրերը «կ'երթան կորսուիլ թեթեւ ելեւէջ-
ներով գաւիթին փորթիքներուն վրայ: Ինծի կը թուի թէ Սինան հա-
մերգ մը յօրինած է հոն»⁽³³⁾, ուր փորթիքներն ունին «2.3, 2.3...
դաշնաւորուած երաժշտական էջ մը»⁽³⁴⁾:

1558-էն առաջ կառուցուած Միհրիմա Սուլթանին մզկիթը նը-
ւիրուած էր Սուլթան Սիւլէյմանի սիրելագոյն աղջկան Միհրիմային:
Սինան կարողացաւ այդ մզկիթին մէջ արտացոլել իշխանուհիին կեան-
քը, լոյսը, ազատութիւնը, ուրախութիւնն ու զուարճութիւնը սիրող
էութիւնը: Հոն աղօթողը չի զգար պատերուն շրջակալումը: Մզկիթին
ուղղանկիւնը, գմբէթին չափաւորութիւնը, կամարներուն նրբու-
թիւնը, սլացիկ սիւնները եւ ճակատները իրենց բազմաթիւ պատու-
հաններով՝ կը կապտեն լոյսը եւ կը կազմեն ամբողջ զարդարանքը
կառոյցին: Հոս ճարտարապետութիւնը վերածուած է երկրաչափական
իր վերջնագոյն պարզութեան եւ ձեւով մը պատկերումն է Միհրիմա
իշխանուհիին նկարագիրին:

Միհրիմա Սուլթանի մզկիթէն ետք Փապուճեան հակիրճ կեր-
պով կը խօսի Իպրահիմ Փաշայի եւ Միհրիմայի ամուսինին՝ Ռուսթոմ
Փաշայի մզկիթներուն մասին, եւ ապա կ'անցնի Սելիմիէ մզկիթին,
կառուցուած՝ Սուլթան Սիւլէյման Գանունիի որդի Սուլթան Սելիմ
Բ-ին համար: Ըստ Սինանին՝ «Շահգատէ՝ աշակերտի գործս է, Սիւ-
լէյմանիէ՝ գալֆայի»⁽³⁵⁾ գործս, Սելիմիէ իմ գլուխ գործոցս է»⁽³⁶⁾:
Փապուճեան կը հաստատէ թէ Սինան կատարեց 45 տարի աշխատանք
ու որոնում, որպէսզի կարենար ձեռնարկել Սելիմիէի մզկիթի աշ-

Սուրբ Թրկիչ, Գուրգ Համուտ, 1956:

խատանքներուն եւ կառուցէր «խալամական աղօթքին ամենէն յարմար սրահը»⁽³⁷⁾: Շէնքը կառուցուած է երփներփուն քարերով եւ փորթիքները ունին ողնափայտի ձեւ: Սինան անոր վրան աշխատեցաւ քանդակագործի մը հանգոյն եւ տուաւ անոր սքանչելիքը արտաքին կերպարանքին եւ գմբէթը զետեղեց ութը սիւներու վրայ: Սգկիթին

արտաքինին վրայ Սինան կը պարտադրէ արեւի ճառագայթներու ուղիներ, որոնք կը ցոլացնեն լոյսի շողերը՝ բազմաթիւ ցցուն կէտերէ։
էյֆէլի աշտարակէն առաջ բարձրագոյն կառոյցն էր անիկա՝ իր 83 մ. սլացքով։

Այս բոլորէն ետք Փասքալ Փապուճեան կ'եզրակացնէ, թէ որքան որ ալ նմանութիւն տեսնուի Սինանի մզկիթներուն եւ Այա Սոֆիային միջեւ՝ անոր գործերը ինքնուրոյն են, եւ ոչ թէ շարունակութիւնը բիւզանդական ճարտարապետութեան։ «Անոր գործերուն մէջ մենք կը տեսնենք վերածնունդի մեծ վարպետներուն հոգին եւ գաղափարները։... Ան ուսումնասիրեց բիւզանդական շինութիւնները, ըմբռնեց անոնց յատկանշական նկարագիրը՝ յանդգնութիւն եւ վեհութիւն. ան սքանչելիօրէն պատշաճեցուց, յօրինեց նոր յատակագիծը օսմանեան մզկիթին. ան նմանեցաւ վերածնունդի վարպետներուն, որոնք կը ներշնչուէին անցեալէն եւ կը ստեղծէին նոր գործեր։

«Սինան հայր՝ կրթուած, զարգացած Սուլթաններու միջոցաւ եւ Սուլթաններուն համար՝ դրոշմեց Պոլսոյ բնական գեղեցկութիւնը մարդկային անմար հանճարով՝ ճարտարապետական կոթողով»⁽³⁸⁾։

Բ. «LA CATHEDRALE D'ETCHMIADZINE A LA LUMIERE DES DECOUVERTES RECENTES».

Էջմիածնայ Մայր Տաճարին վերանորոգման եւ հիմերուն վերատեսութեան աշխատանքները, որոնք սկսան 1954-ին եւ տեւեցին մինչեւ 1960՝ ի յայտ բերին թէ.

1. Ներկայ գմբէթը կրող չորս սիւններուն ներքեւ իրարու վրայ հեծած կային երկու խարիսխներ։

2. Կային պայտածեւ խորանի մը բազում հիմքերը, որոնք կը գտնուէին վարի հիմերուն մակարդակին եւ կը շրջանակէին այժմու արեւելեան դուռը։

3. Կային մնացորդները տուֆ սալայատակումի մը, որ կից էր վարի հիմերուն։

4. Կային պատերուն եւ խորշերուն հիմերուն վրայ պատուանդանային յատկանշական ցցուածքներ։

5. Ստորին հիմերուն ցցուածային խորշերը ունէին պաշտօնը ուղիղ պատերու։

6. Սիւները, կամարները եւ կտրուածքները ունէին այն դերը ինչ որ է պատերունը։

7. Կար հին ակուլթ մը խորանին արեւելեան կողմը։

8. Հին կառոյցին հիմերուն եւ սրբարանին մակարդակով կային գէշ վիճակի մէջ մնացած որմնանկարներ եւ խճանկարներու կտորներ:

9. Կառոյցին քիւլային մէկ հատածը մխրճուած կը մնար հարաւային խորշին մէջ:

Առկայ եւ իրարու վրայ հեծած պատուանդաններուն քննութիւնը երեւան կը հանէ անոնց բարձրութեան, ձեւերուն եւ կաղապարումներուն տարբերութիւնները: Այս մէկը կը փաստէ թէ ստորին պատուանդանը կը պատկանի չորրորդ դարուն, մինչ անոր վերեւ գտնուողը՝ հինգերորդ: Այս ցոյց կու տայ նաեւ, որ նոր շէնքի կառուցման ատեն նախկինը քանդուած է մինչեւ մակարդակը հին պատուանդանին, եւ միայն ապա կառուցուած՝ նոր հիմ մը նոր շէնքին համար: Արդէն Ղազար Փարպեցին ալ կը վկայէ թէ 483-484-ի ընթացքին Վահան Մամիկոնեանը հիմերէն սկսելով եւ չքեղօրէն վերակառոյց իր նախնիքներուն շինած եկեղեցին, որ կ'իյնար հնութենէ: Մամիկոնեանին յղացած կառոյցը, սակայն, հիմնովին տարբեր էր Հայաստանի մէջ առկայ եկեղեցիներէն, թէպէտեւ մասամբ մը պահեց հինին կառուցուածքային որոշ յատկանիշները:

Ըստ Թորամանեանի՝ Լուսաւորիչի կառուցած եկեղեցին չէր կրնար տարբեր ըլլալ Քասաղի, Տեկորի, Աշտարակի եւ այլ եկեղեցիներու ունեցած ձեւէն: «Այս վերջինները «պասիլիֆ» են. ուրեմն՝ Սուրբ Գրիգորի կառուցած եկեղեցին պասիլիֆային էր»⁽³⁹⁾, կ'եզրակացնէ Փապուճեան: Ապա՝ մանրակրկիտ քննութենէ մը ետք նոր եւ հին կառոյցներու ձեւերուն, եւ նկատի ունենալով եօթներորդ դարուն Ներսէս Գ. կաթողիկոսին բերած փոփոխութիւնները Մամիկոնեանի կառոյցին վրան, ու տակաւին քննութեան ենթարկելով Թորամանեանի եւ Սահինեանի տեսակէտները՝ անիկա կը փաստէ թէ Սուրբ Էջմիածնայ տաճարը կը պահէ Վահան Մամիկոնեանի կառոյցին նախնական ձեւը: Ընդունուած կարծիքն ընդհանրապէս այն է որ բացառութիւն մըն է Էջմիածնի եկեղեցին եւ հակառակ որ կառուցուած է հինգերորդ դարուն՝ ամբողջովին ծնունդն է հայու ճարտարապետական հանճարին:

Ճարտարապետութիւնը կարողութիւն մըն է, որ իրողապէս խարսխուած է հայուն արեան մէջ, սակայն «Էջմիածինի ձեւը յանկարծ չէ ծնած հայ ճարտարապետին ուղեղին մէջ: Առկայ կոթողները ներշնչած ըլլալու են զայն: Այս մէկը բնական է եւ ոչ մէկ ձեւով կ'ազդէ անոր հանճարին վրայ»⁽⁴⁰⁾: Սքանչելի քարտաշ մըն է հայը եւ կառուցող մը, առաւել՝ առեւտրական ու վաճառական, եւ որպէս այդպիսին՝ եղաւ արեւելքի մէջ եւ արեւմուտքի, եւ հոն ծանօթացաւ եւ իրագործեց բազմատեսակ յատակագիծերով սրբավայրեր ու պա-

լատներ: Հեռաւոր այս վայրերէն իր վերադարձին՝ անիկա իրեն հետ տուն բերաւ արուեստի բազում յիշողութիւններ, զորս չաղեց ու միացուց իր տաղանդին եւ ստեղծեց եկեղեցի ու գմբէթ մայր հողին վրայ:

Քառակոնք աղօթատեղիներ կային մազդէականներուն մօտ եւ այլ քրիստոնեաներու, սակայն հայուն հանճարն էր որ համբերութեամբ կարողացաւ կոթողել քրիստոնեայ քառակոնք եկեղեցին, որուն չորս սիւններուն վրան ազատօրէն կը հանգչէր գմբէթը: Փապուճեան բաւական ընդարձակ կը խօսի գմբէթի մասին ու վեր կ'առնէ ձեւն ու ոճը զանազան երկիրներու մէջ գտնուող գմբէթներուն, եւ կը յայտնէ թէ, ըստ Գարեգին Ա. Յովսէփեան կաթողիկոսին՝ «գմբէթ» բառը հայերէնին մէջ մտաւ միայն չորրորդ դարուն, ուրեմն Փարպեցիին իսկ վկայութեամբ՝ սկզբնական շրջանին էջմիածնի Տաճարն ունէր տախտակեայ ծածք մը, որ բրգաձեւ էր եւ որ յետագային զոհ գնաց հրդեհի:

Մանրամասն քննութենէն եւ բաղդատականէն ետք զանազան վայրեր գտնուող գմբէթներու, եւ վերլուծումի ենթարկելով յայտնի եւ ճարտարապետական հարուստ փորձ ունեցող ճարտարապետներու ուսումնասիրութիւնները՝ Փապուճեան կ'եզրակացնէ, թէ «483-484-ին Վահան Մամիկոնեան տաճար մը բարձրացուց Գրիգորեան պազիլիքի»⁽⁴¹⁾ հիմերուն վրայ: Այս եղաւ առաջին օգտագործումը քառակուսի քառակոնք յատակագիծի մը՝ քարաշէն գմբէթ մը կրելու ատակ եւ մեկուսացած չորս յենակներով: Յատակագիծը Քրիստոսի խաչին ներքեւ կ'ամփոփէր Չահար-թագն⁽⁴²⁾ եւ հնադարեան քառակոնք յուշամատեանը»⁽⁴³⁾:

Գ. «ՈՐՈՆՈՒՄՆԵՐ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ «ԲԱԶԻԼԻԲԱ»ՆԵՐՈՒ ՈՒՂՂՈՒԹԵԱՆ ՇՈՒՐՁ».

«Տեկոր բազիլիքան կը պատկանի հեթանոսական ժամանակաշրջանին»՝ կը հաստատէ Թորամանեանը Տեկորի տաճարին նուիրուած ուսումնասիրութեան մը մէջ, եւ կ'աւելցնէ անմիջապէս ետք ալ, թէ «ան վերածուած է եկեղեցիի՝ արեւելակողմը խորանի մը յաւելումով»⁽⁴⁴⁾: Այս ձեւով անիկա կ'ընդունի թէ նախքան չորրորդ դարը, այսինքն հեթանոսական շրջանին իսկ բազիլիքային կառոյցներ կային Հայաստանի մէջ, եւ որոնք կը կենային արեւելքէն արեւմուտք առանցքի մը վրայ: Իրականութեան մէջ՝ քննութիւնները ցոյց կու տան թէ արեւելք-արեւմուտք առանցքային ուղղութիւնը կը կարօտի խոր մէկ ուսումնասիրութեանը ո՛չ միայն Հայաստանի մէջ առկայ կառոյցներուն՝ այլ նաեւ անոր շրջակայ երկիրներուն:

Ըստ Սիրիլ Վոկէլի՝ «ուղղութիւն առնելը կրօնական եւ ընդհանրական արարք մըն է»⁽⁴⁵⁾։ առ այդ՝ գոյութիւն ունեցող կրօնները կարելի է բաժնել երկու խումբի։ Առաջին՝ այն կրօնները որոնք կը կիրարկեն աշխարհագրական ուղղութիւն։ այսպէս են եբրայական եւ իսլամական կրօնները, որոնց հաւատացեալները ուղղութիւն կը վերցնեն դէպի Երուսաղէմ եւ Մեքքէ՝ յաջորդաբար։ Երկրորդ՝ այն կրօնները որոնք կը վերցնեն աստղագիտական ուղղութիւն։ այսպէս էին արեւապաշտները եւ հեթանոսները հռովմէական եւ յունական շրջաններուն՝ բացի ատլանտներէն, այսինքն՝ եթովպիացիներէն։

Հռովմէական երկրաչափութեան մէջ անփոփոխ գիծ էր արեւելք-արեւմուտք գիծը եւ կը նկատուէր սրբազան։ Արեւի ընթացքին այս գիծը ունեցաւ իր ազդեցութիւնը պաշտամունքային կոթողներու վրայ։ Ըստ Վետրիվիուս ճարտարապետին Յաղագս Ճարտարապետութեան գործի տուեալներուն՝ «Աստուածներու նուիրուած տաճարները պէտք է այնպիսի ուղղութիւն մը ունենան, որ խուցին — «չեւլային» — մէջ զետեղուած անոնց արձանը նայի Արեւմուտք, այսպէսով, աղօթելու կամ զոհեր մատուցանելու համար տաճար այցելող հաւատացեալին աչքերը դառնան դէպի Արեւելք»⁽⁴⁶⁾։ Ո՛չ միայն այս՝ այլ արեւելքը նկատելով ամենէն բարերար կողմը՝ գուշակը կը դառնար դէպի հոն գծելու համար սահմանները կառուցելի մեհեանին։

Ա՛յս էր կացութիւնը երբ Կոնստանդինի ճարտարապետներն սկսան աշխատանքի կառուցելու համար քրիստոնէական տաճարները։

Հոս Փապուճեան կը յիշէ մէկ կողմէն խաւարի ու չարի եւ միւս կողմէն լոյսի ու բարիի առկայութիւնը՝ ըստ հին աւանդութեան մը, որ եկած ըլլալ կը թուի Մագդէականութենէն եւ Մանիքէականութենէն։ Քրիստոսէ ետք երկրորդ դարուն քրիստոնէութիւնն արդէն իսկ ընդունած էր արեւելք-արեւմուտք առանցքային ուղղութիւնը։ Սակայն երբ Փապուճեան կը քննէր Վոկէլի տուած քսան տաճարները՝ գտաւ որ «1. Արեւմուտքի մէջ բազիլիքաներու խորանը ընդհանրապէս կառուցուած է արեւմտակողմը, իսկ մուտքը կը գտնուի արեւելակողմ[ը]։ Ասիկա կը նշանակէ, որ ասոնք ունին հռովմէական նախնական տաճարներու ուղղութիւնը։ 2. Արեւելքի մէջ խորանը արեւելակողմն էր, եւ մուտքը՝ արեւմտակողմը»⁽⁴⁷⁾։ Անշուշտ եղան առանցքային շեղումներ՝ մանաւանդ չորրորդէն մինչեւ վեցերորդ դարերը։

Առաջնորդուելով հայկական դիցաբանութեան եւ աւանդութիւններու տուեալներով եւ օգտագործելով անոնց հայթայթած առատ եւ համոզիչ փաստարկումները՝ Փապուճեան ճշդեց որ հայկական բազիլիքներուն ուղղութիւնը միշտ ալ կապուած մնաց աստղերուն, մո-

լորականերուն, արեւին եւ երկնային այլ մարմիններուն, որովհետեւ «Հայկական աստուածները կը մարմնաւորէին ընդհանրապէս երկնային աստղերն ու մոլորակները, ինչպէս Արեւը, Լուսինը, Արուսեակը: Այս իրողութիւնը կը ներշնչէ այն գաղափարը թէ ժողովուրդին պաշտամունքը ուղղուած պէտք է [որ] ըլլայ դէպի երկնային տարերքը»⁽⁴⁸⁾: Հայերը նախանձախնդրութեամբ պահեցին ու պահպանեցին ոչ միայն Հեթանոսական տաճարներուն արեւելք-արեւմուտք առանցքային ուղղութիւնը՝ այլ նաեւ Սուրիայէն Հայաստան հասած քրիստոնեայ եկեղեցիներու ուղղութիւնը: Հայաստանի մէջ, որոշ չըջան մը, հայ Հեթանոսական մեհեանները վերածուեցան քրիստոնեայ եկեղեցիներու՝ պարզօրէն խորանը զետեղելով արեւելյան կողմը կառոյցին եւ խաչ մը զետեղելով անոր վրան. ահա թէ ինչպէս կը բացատրուի գոյութիւնը քրիստոնէական տաճարներու փոխակերպուած հին մեհեաններուն, որովհետեւ «Գր[իգոր] Լուսաւորչի ջանքերը եւ Տրդատի բանակին կատաղի թափը չկարողացան կարճ ժամանակամիջոցի մը մէջ անհետացնել Հեթանոսական կրօնքի[ն] բոլոր հետքերը»⁽⁴⁹⁾:

Դ. «ՀԱՅ[ԿԱԿԱՆ] ԺԱՐՏԱՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ ՍՓԻՒՌԻ ՄԷՋ»⁽⁵⁰⁾.

Վերիվայրումներով լի եւ բազմադարեան իր պատմութեան ընթացքին հայը պարտաւորուեցաւ արտասահման ապաստանելու եւ ցրուելու հինգ ցամաքամասերու վրայ: Այս ցրուումը հասաւ իր գագաթնակէտին տասնիններորդ եւ քսաներորդ դարերուն, որոնց աւարտին հայն ինքզինքը գտաւ ամէնուրեք: Եթէ երէկ հայուն գաղթը առաւել կամ նուազ չափով կ'ուղուէր դէպի Յունաստան, Ռումանիա, Իրաք, Իրան, Սուրիա, Լիբանան, Կիպրոս, Եգիպտոս եւ Հնդկական Ովկիանոսի ափերը՝ այսօր անիկա ուղղութիւն է վերցուցած դէպի Ֆրանսա, Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկաները եւ Աւստրալիա, ուր ինչպէս երէկ, այսօր ալ անիկա ենթակայ է ձուլումի անողոք օրէնքին: Հոն ուր հայութիւնն զգալիօրէն կազմակերպուած կը գըտնենք՝ հոն կը գտնենք նաեւ եկեղեցի եւ դպրոց, եւ կուսակցութիւններ ու միութիւններ այնքան՝ որքան որ կը ներեն տեղական պայմանները: Այն հիւրընկալ երկիրներուն մէջ, ուր ձրի է պետական վարժարանը՝ հայ դպրոցը կը պահուի ու կը պահպանուի ի գին մեծ զոհողութիւններու: Նոյնն է պարագան հայ եկեղեցիին: Ա'ն ալ կանգուն կը մնայ գաղութին զոհողութիւններով: Սակայն եկեղեցին է որ մեծ դեր կը խաղայ ազգապահպանումի իր առաքելութեամբ: «Հակադրաբար դպրոցներուն, եւ հակառակ ջերմեռանդութեան նուազումին, եկեղեցիները կը յաճախուին տակաւին կնունքի, պսակի եւ յուղարկաւորութեան համար եւ Կիրակի կամ տօն օրերը հայերը կը խուժեն

հոն հայկական ծէսի մթնոլորտը վերագտնելու նպատակով»՝ կը հաստատէ Փապուճեան, եւ կ'աւելցէ անմիջապէս թէ «բայց երիտասարդները եկեղեցի չեն ուզեր: Անոնք կը մտածեն ժամանցի եւ մարմնակրթանքի կեդրոններու, հանդէսի եւ խաղի սրահներու մասին: Պէտք է վերատեսութեան ենթարկել եկեղեցիի ըմբռնումը, [եւ] յանգիլ եկեղեցիի չուրջ ստեղծուելիք ծխական կեդրոնի մը ըմբռնումին»⁽⁵¹⁾:

Արտասահմանի մէջ եկեղեցաշինութիւնը յաճախ ենթակայ է Ազգային Մարմիններու ճաշակին, բարերարի քմայքին, կամ աւանդապահ խիստ ոգիի մը: Ճարտարապետը կը մնայ կաշկանդուած նիւթականի կամ ճաշակի սեղմումներով, ահա թէ ինչո՞ւ համար արտասահմանի մէջ կառուցուած եկեղեցիները կ'մ ձախող ընդօրինակութիւնն են հին կառոյցներուն, կամ ալ անհաղորդ՝ քսաներորդ դարու ճարտարապետական յանդգնութեան:

Իրենց տաղանդին լրումին հասած հայ ճարտարապետներ յաճախ աշխատած են երկրին տիրապետողներուն եւ իշխանաւորներուն հաշուոյն: Նուազ տաղանդաւորներ աշխատած են գաւառներու մէջ եւ նշանաւոր դարձած արհեստագիտական համքարութիւններու միջոցով: Այսպէ՛ս է եղած պարագան Քէօթահիայի յախճապակիներուն, Պոլսոյ միջնորմաւոր զարդեղէններուն, եւ Փոքր Ասիոյ գորգներուն եւ ժանեակներուն: «Զարմանալի չէ ուրեմն»՝ կ'եզրակացնէ Փապուճեանը, «որ այս արուեստագէտներու [ն] յետնորդները զարկ տուած ըլլան Սփիւռքի ճարտարապետական գործունէութեան...: Այս ճարտարապետութիւնը ազգային ոճ ունի»⁽⁵²⁾:

Ըստ Փապուճեանի՝ Սփիւռքի ճարտարապետական իրագործումները կ'իյնան յստակ երկու բաժանումի տակ՝ որպէս գործը իրերայաջորդ երկու սերունդի: Իրականութեան մէջ՝ 1900-1914 ընդգրկուող ժամանակահատուածը, որ կը նախորդէ վերջին սփիւռքի գոյառնումը, ունի չարք մը հայկական եկեղեցիներու, որոնք ունի՛ն հայկական ոճ: «Նոյնիսկ իրենց ներշնչումի աղբիւրներէն շատ հետու՝ Ռումանիոյ, Ֆրանսայի եւ Ամերիկայի մէջ գտնուող կոթողներ, օտար ճարտարապետներու կողմէ կառուցուած (Մեմարօկլու, Կիւպէր), հայկական ոճ ունին, որովհետեւ մեկենասները այդպէս ուզած են»⁽⁵³⁾: Այսպիսին են Միքայէլ Հրեշտակապետի եկեղեցին՝ Պուրթէշ, 1911-1914, Սուրբ Յովհաննէս Մկրտիչ եկեղեցին՝ Փարիզ, 1904, Սուրբ Երրորդութիւն եկեղեցին՝ Ֆրեզնօ, 1914, Սուրբ Մեսրոպ եկեղեցին՝ Փրաիտենս, 1912: Ասոնց առաջին երկուքը ներշնչուած են Աղթամարի Սուրբ Խաչէն եւ էջմիածինէն, իսկ միւսները խառնածին են տեղականի եւ հայկականի:

Առաջին նախապատերազմեան շրջանի եկեղեցիներու ճարտարապետներուն յաջորդեց առաջին սերունդը սփիւռքի ճարտարապետ-

ներուն, որ պիտի կազմէր «միջպատերազմեան չրջանին հայ ճարտարապետներ[ը]՝ . . . մանաւանդ Միջին Արեւելք, Պոլիս կամ Կիլիկիա ծնած եւ Ֆրանսայի կամ Ամերիկայի մէջ պատրաստուած»⁽⁵⁴⁾։ Ասոնցմէ Փապուճեան կը յիշէ⁽⁵⁵⁾ անունները Արմենակ Յակոբեանի, Արամ Թախտաճեանի, Լեւոն Նաֆիլեանի, Կարօ Պալեանի, Մարտիրոս Ալթունեանի, եւ Յարութիւն Աւետեանի. անկա կը յիշէ նաեւ անունները ոչ-հայ ճարտարապետներ Անասթաս Արամի, Միուխի եւ Տէյվիսի, որոնք գործօն դեր ունեցան հայ եկեղեցական ճարտարապետութեան մէջ։

Այս չրջանին կառուցուած կը գտնենք քառասունէ աւելի եկեղեցիներ, որոնցմէ ոմանք կը յատկանշուին որոշ իւրայատկութեամբ մը՝ «առանց կտրուելու հնախօսական նմոյշներու ազդեցութենէն»։ Այսպէ՛ս են, օրինակ, Գահիրէի Սուրբ Գրիգորը՝ իր ճիշդ համեմատութիւններով եւ ծաւալի տպաւորիչ խաղերով, Անթիլիասի Սուրբ Գրիգոր Մայր Տաճարը՝ «գարգային մօթիֆներու բացառիկ պարզութեամբ», եւ Առնուվիլի Վարազայ Սուրբ Խաչ եւ Ալֆորվիլի Սուրբ Պօղոս-Պետրոս եկեղեցիները՝ «հայկական մօթիֆները տեղական չինանիւթերով (կղմինտր) արտայայտելու փորձով։ Հայկական ոճի նոր ձեւի օգտագործումի մը սակայն կարելի է հանդիպիլ Փարիզի Ուսանողական Տան ճակատին, Գահիրէի Առաջնորդարանին եւ Առնուվիլի Անարատ Յղութեան Քոյրերու Վանքին մէջ։ Փարիզի Սուրբ Յովհաննէս-Մկրտիչ եկեղեցիին, եւ Անթիլիասի ու Գահիրէի զոյգ Սուրբ Գրիգորներուն մէջ օգտագործուած կը գտնենք Հայաստանի մէջ տասնմէկերորդ դարուն կիրարկուած եւ կատարելագործուած ձեւ մը քառակուսի մեծ սրահներու ծածքերը առանց յենակէտերու կառուցելու։ «Ասոր համար կ'օգտագործուի կրկնակ սարք մը երկու զուգահեռական աղեղներու, որոնք կը հանգչին պատերուն վրայ եւ ուղիղ անկիւն կազմելով կը խաչաձեւեն [ը] իրար միջոցին մէջ, խաչաձեւումի չորս կէտերուն վրայ բաշխելով գմբէթի [ն] ծանրութիւնը»⁽⁵⁶⁾։

Ծածքի ճարտարապետական այս ձեւն օգտագործուած կը գտնենք Ֆրանսայի Մարասիի եւ Տրոյի եւ գերմանացի Հանս Ուբրու Ռումմէլի կողմէ երկաթ-պեթոնի գործածութեամբ։

Սփիւռքի ճարտարապետական երկրորդ սերունդէն Փապուճեան կը յիշէ անունները Գ. Էմմիեանի, Ս. Գասպարեանի եւ Փ. Փապուճեանի՝ Լիբանանէն, Շիրինեանի՝ Եգիպտոսէն, Տ. Քեփե-նեկեանի, Տ. Խուպեսերեանի եւ Ե. Իւթիւճեանի՝ Ֆրանսայէն, Գազանճեանի՝ Իտալիայէն, Ս. Փիւլաճեանի՝ Միացեալ Նահանգներէն, եւ Պ. Զոպեանի՝ Գանատայէն, որոնց բոլորն ալ ծնունդն են յետ պատերազմեան ողբերգութեան, եւ հետեւաբար՝ վկաները Փոքր Ասիա-

Հալէպի Հայ Կաթողիկէ «Զուարթնոց» եկեղեցին, 1958:

յէն, Կիլիկիայէն, Իգմիրէն եւ այլ վայրերէ արտաքսուած հայ զանգուածներու տառապանքին եւ հոգեկան կացութեան: Իր արմատներէն պոկուած՝ հայը դարձաւ սփիւռքահայ եւ դատապարտուած՝ կեանքն սկսելու գերոյէն: Հիւղաւան, ապա համեստ տուներ, եւ կէս դար ետք՝ նախանձելի վերելք՝ տնտեսական ու հաւաքական կեանքի մէջ: Հիւրընկալ երկիրներու մէջ կազմակերպուեցան համայնքները, եւ իրարու հետ հակամարտութեան մէջ անգամ՝ կուսակցութիւնները վառ պահեցին հայուն հայրենասիրական ոգին: Եկեղեցին առաջնակարգ դեր վերցուց համախմբման գործին մէջ, ամօքեց ժողովուրդին ցաւերը եւ սատարեց անոր վերելքին: Եկեղեցիներու կառուցումը յաճախ հանդիպեցաւ անհամաձայնութեան եկեղեցական եւ աշխարհական մարմիններու միջեւ, բան մը որ կաշկանդեց ազատ թռիչքը ճարտարապետին: Ահա թէ ինչո՞ւ Սուրիոյ եւ Լիբանանի մէջ ճարտարա-

պետական գործերը հազուադէպօրէն յաջողութիւններ են, մինչդեռ Եգիպտոսի մէջ, ուր կուսակցութիւնները չէին կարողացած իրենց ենթարկել արուեստագէտներն ու ճարտարապետները՝ իրագործուցան յաջող կոթողներ:

Հակառակ սփիւռքահայութեան այս լարուած դրութեան՝ գլոսնուցան տիրական եւ առողջ մտքով կրօնապետեր եւ նրբաճաշակ մեկենասներ, որոնց շնորհիւ սփիւռքահայ ճարտարապետներու այս երկրորդ սերունդին գործերը կրցան իրենց մէջ գոնէ մասով մը հաշտեցնել հայկական դրոշմը եւ միջավայրին ազդեցութիւնը:

Յիշեալ բոլոր ճարտարապետներն ալ իրենց ուսումնառութիւնը կատարեցին օտար երկիրներու մէջ եւ առ այդ՝ իւրացուցին անոնց մշակոյթն ու մտածելակերպը: Այսուհանդերձ՝ անոնք կարողացան նաեւ «իրենց սեփական պատգամը իրենց սեփական «լեզուով» տալ՝ տարբեր ֆրանսացի, ամերիկացի կամ լիթանանցի արուեստագէտներէն: Այս իւրայատուկ գեղագիտական լեզուն, որ զիրենք կը զատորոշէ ուրիշ արուեստագէտներէ՝ իրենց ենթագիտակցութիւնէն կը բխի, [եւ] հազարամեակներէ ի վեր ձեւաւորուած է իրենց ծնունդ տուող ազգի մշակոյթին կողմէ»⁽⁵⁷⁾:

Սփիւռքահայ ճարտարապետներու երկրորդ սերունդը կառուցեց մօտ յիսունհինգ եկեղեցի: «Լաւագոյն ձեւը այս կոթողներու արժէքը գնահատելու»՝ կը գրէ Փապուճեան՝ «վերլուծելն է զանոնք համեմատաբար ճարտարապետական լաւագոյն ստեղծագործութիւնները տնօրինող կանոններուն, որոնց մեկնաբանութիւնը բոլոր ազգերու արուեստագէտներուն կողմէ կը նպաստէ բնորոշ եւ իւրայատուկ կառոյցներու ստեղծումին»⁽⁵⁸⁾, եւ անմիջապէս կը թուէ անունները կատարուած կարգ մը կառոյցներուն: Այսպէս, ըստ անոր, «Հայաստանի հետ աւելի յաճախակի կապերը հնարաւոր դարձուցին յղացումը «... Ուոթըրթաունի Ս. Ստեփանոս եկեղեցի[ին], (1957), Նիւ Եորքի Ս. Վարդան եկեղեցի[ին], (1969), Տիթրոյթի Ս. Յովհաննէս եկեղեցի[ին], (1964), Տիրպորնի Ս. Սարգիս եկեղեցի[ին], (1962), Վիեննայի Ս. Հռիփսիմէ եկեղեցի[ին], (1968), եւ Լիբանանի կարգ մը այլ եկեղեցիներ[ուն]: Ասոնք նախանշաններն են խոստումնալից վերանորոգումի մը»⁽⁵⁹⁾:

Իրաւ է, որ երէկ կրօնական մեր ճարտարապետութիւնը լաւագոյնս արտայայտեց հայ ժողովուրդին գեղարուեստական արժանիքները, սակայն այսօր սփիւռքի ճարտարապետներուն կը մնայ ստեղծել ճարտարապետական ամբողջութիւն մը որ արտայայտէ մեր ժամանակներուն պահանջը, եւ, ինչպէս կը դնէ Փոլ Վալերի բանաստեղծը, գոհացում տալ զանգուածներու ձգտումներուն, որովհետեւ «ե-

կեղեցին կոթողային գործ մըն է. իսկ կոթողային գործը արտայայտութիւնն է յաւիտենականի որոնումին լծուած մարդկային հանճարին»⁽⁶⁰⁾ :

Ե. «RELATION DES ARMENIENS ET DES SYRIENS DU
PREMIER SIECLE AVANT J.C. AU SEPTIEME SIECLE
APRES J.C.».

«Հայ ժողովուրդը»՝ կը հաստատէ Փապուճեան՝ «վերիվայրումներով առլի իր դարաւոր պատմութեան ընթացքին շփման մէջ մտաւ իրեն դրացի ազգերէն ոմանց հետ եւ անոնց քաղաքակրթութեան: Միւս կողմէ՝ արեւելքէն եւ արեւմուտքէն եկող աշխարհակալներ յաճախ գրաւեցին հայկական հողերը եւ աշխատեցան զանոնք մուծել իրենց իշխանութեան ենթակայ հողերէն ներս՝ անոնց բնակիչներուն պարտադրելով իրենց մշակոյթն ու կրօնը: Եթէ անոնց ճիգերը չյաջողեցան ամբողջութեամբ՝ անոնք ձգեցին հետքեր, զորոնք կարելի է գտնել հայ մշակոյթին մէջ եւ արուեստին:

«Սակայն հայ ղեկավարները անվիճելի պայծառատեսութեամբ մը ստեղծեցին ազգային եկեղեցի մը, գրեւակերպ մը եւ ինքնատիպ գրականութիւն մը՝ իրենց հայրենակիցները զերծ պահելու համար օտար ազդեցութիւններէ եւ պահելու անոնց ազգային էութիւնը»⁽⁶¹⁾:

Այս հաստատումէն ետք, եւ քննել կարենալու համար հայ-սուրիական յարաբերութիւնները՝ Փապուճեան կու տայ աշխարհագրական քարտէս մը, ուր գծուած կը գտնուին նախքան Քրիստոս առաջին եւ Քրիստոսէ ետք մինչեւ եօթներորդ դար օգտագործուած առեւտրական ճամբաները: Այս ճամբաներէն առաջինը կը քերէր Եփրատի ափերը եւ կ'ուղղուէր դէպի Բալմիր⁽⁶²⁾, երկրորդը կը կապէր Անտիոքը Ափամէին⁽⁶³⁾, եւ երրորդը կ'անցնէր հարաւային Սուրիայէն՝ Հաուրանէն:

Մանրակրկիտ բացատրութեամբ մը Փապուճեան կը նշէ գլխաւոր այս երեք մայրուղիներուն ընթացքը Հայաստանէն՝ սկսելով Աշտիշատէն դէպի Վաղարշապատ կամ Դուին՝ հասնելու համար Եղեսիա՝ Տիգրանակերտի ճամբով, անկէ Մալաթիա՝ անցնելով Փոքր Հայքէն դէպի Մարաշ, իսկ Մեծ Հայքի մայրուղին կը բաժնուի քանի մը ճիւղի՝ սկսելով Ամիտա-Տիգրանակերտէն դէպի Եղեսիա՝ Սեւերեկի ճամբով, կամ անկէ՝ Եղեսիայէն դէպի Հարրան եւ Բազզա, եւ կամ ալ՝ Եղեսիայէն Սրուճի ճամբով դէպի Հիերոպոլիս կամ Զէօկմա: Տիգրանակերտէն մեկնող միւս մայրուղին Սամոսատի եւ Գերմանիկոսի ճամբով կը հասնէր Կիւրոս՝ դէպի Համայի սահմանը:

Փապուճեան կ'ընդլայնէ այս ուղիներուն մատչելիութիւնն ու օգտագործումը մանրազնին ուսումնասիրութեամբ մը, որուն ընթացքին վկայութեան կը կանչուին անցեալի ու ներկայի բազմաթիւ օտար հեղինակութիւններ:

Հայ-սուրիական յարաբերութիւնները շօշափելի դարձնելու համար՝ Փապուճեան կը կազմէ տախտակ մը Տիէլ, Սթրժիքովսքի եւ Արմէն Խաչատուրեան արեւելագէտներու տուեալներով: Ըստ անոնց՝ կան նմանութիւններ սուրիական եւ հայկական կոթողներու միջեւ: Այսպէս՝

Կառոյցի տիպար	Սուրիական	Հայկական
Մահարձան կամ մահատապան	4	3
Մեռելական կամ թաղմանական մատուռ	2	2
Միանաւ եկեղեցի	3	4
Եռանաւ պաղիլիքա	4	1
Քառակուսի եկեղեցի	5	1

Այս տախտակին վերջին երկուքին հայկականներն են Երեւորուքն ու Էջմիածինը:

Իսկ թիւ 2 տախտակը զոր Փապուճեան կը կազմէ որոշ յաւելումաձեւերով՝ վեր կը հանէ նմանութիւնները սիւներու ձեւէն, զարդաքանդակներուն եւ սիւներու ցուցակներուն: Այսպէս՝

Կառոյցի տիպար	Սուրիական	Հայկական
Դամբարան	2	1
Մեռելական կամ թաղմանական մատուռ	3	-
Միանաւ եկեղեցի	1	5
Եռանաւ պաղիլիքա	1	3
Եռակոնք եկեղեցի	5	1

Այս զոյգ ցուցակներուն բաղդատականը կը ստեղծէ կարգ մը հարցեր, որոնց Փապուճեան կը պատասխանէ՝ զանոնք բաժնելով հինգ դասի. այսպէս՝

1. Սուրիոյ մեռեալ քաղաքներուն մէջ ճարտարապետական այս կառոյցները ո՞րքանով ծառայած են որպէս խիթան հայ արուեստագէտներու նախաձեռնութեան:

2. Հայ արուեստագէտները փոխ առա՞ծ են այս սուրիական կոթողներուն ձեւերը եւ յատակագիծերը:

3. Այս փոխառութիւնները եղած են ամբողջակա՞ն ընդօրինակութիւն թէ մեկնաբանեալ:

4. Մեկնաբանեալի պարագային ի՞նչ ոգիով կատարուած են ձեւի եւ յատակագիծի փոփոխութիւնները:

5. Հայերը որոնք զարգացուցած են ինքնատիպ ճարտարապետութիւն մը՝ որեւէ մասնակցութիւն բերա՞ծ են Սուրիականին:

Այս բոլորին պատասխանելու եւ առ այդ յանգելու համար որոշ եզրակացութեան մը՝ Փապուճեան ընդարձակ կերպով կ'ուսումնասիրէ վերը նշուած ուղիներուն վրան գտնուող մշակութային եւ կրօնական բոլոր կոթողները եւ անոնց փոխյարաբերութիւններն իրարու հետ: Բաւական խոր ուսումնասիրութեան մը նիւթ կը դարձնէ Եդեսիան եւ անոր ասորական մշակոյթը, Բալմիրը որուն Փապուճեան չի բացառեր կառուցումին մէջ մասնակցութիւնը «հայ շինարարներուն եւ քարտաշներուն»՝ ճիշդ այնպէս ինչպէս որ հոն կային հայերու բնակութիւն եւ հայկական գունդ»⁽⁶⁴⁾, Անտիոքը ուր որքան կար քաղաքական գործունէութիւն՝ նոյնքան եւ աւելի՝ մշակութային եւ ուսումնական, որոնց ծարաւի հայութիւնը կը խուժէր հոն՝ Լիբանիս համալսարանէն ներս կատարելու համար իր ուսումնառութիւնը⁽⁶⁵⁾:

Դէպի Անտիոք եւ հելլենական այլ կեդրոններ խուժող ուսանողութեան մէջ՝ բազմաթիւներու կարգին անհրաժեշտ է յիշել անունը Պարոյր Հայկազնին, որուն արձանը բարձրացուեցաւ Աթէնքի մէջ «Պարոյր՝ արքայ ճարտասանութեան» մականգրութեամբ: Այդքա՛ն սերտացաւ հայ եւ հելլեն մշակոյթներու յարաբերութիւնը որ ասորական եւ յունական գրականութեան բազմաթիւ հեղինակներու գործեր թարգմանուեցան հայերէնի:

Փապուճեան երկար գլուխ մը ունի հայ-սուրիական (հայ-հաուրանեան) յարաբերութիւններու մասին: Նշելի է որ հայերն այդքա՛ն կազմակերպուած էին Պաղեստինի մէջ, որ Յուստինիանոս կայսրն անոնց շնորհեց Երուսաղէմի Սուրբ Շիրիմէն որոշ իրաւասութիւններ: Եօթներորդ դարուն աւարտին Պաղեստինի մէջ հայերն ունէին եօթանասուն հաստատութիւններ: Երուսաղէմ հաստատուած հայ կղերականութիւնը կատարեց թարգմանական բազում գործեր եւ ճոխացուց հայ մշակոյթը: «Հայկական աւանդութիւնը կ'ընդունի թէ Երուսաղէմ այցելած են Խոսրով, Արծեւան⁽⁶⁶⁾, Կորիւն, Մովսէս⁽⁶⁷⁾, Դաւիթ Անխախթ⁽⁶⁸⁾ թարգմանիչները»⁽⁶⁹⁾:

Մշակութային յարաբերութիւններէն անկախ՝ Փապուճեան կը քննէ նաեւ հայ-սուրիական քաղաքական⁽⁷⁰⁾, առեւտրական⁽⁷¹⁾ եւ կրօնական⁽⁷²⁾ առընչութիւնները: Այդ վերջինին մէջ քննութեան կ'ենթարկէ հայ կրօնաւորներու առկայութիւնը Բեսաֆա-Սերկիոպոլիսի եւ Բալմիրի մէջ: Ապա վեր կ'առնէ հայերը Անտիոքի եւ անոր մերձակայքը գտնուող Զէօկմայի, Սուրբ Սիմանի, եւ Ափամէի մէջ, եւ կ'եզրակացնէ նոյնհետայն թէ անխուսափելի էր փոխազդեցութիւնը

Հայաստանի եւ անոր չրջակայ երկիրներուն միջեւ առեւտրական, մշակութային, գրական, կրօնական, թարգմանչական եւ ճարտարապետական մարզերուն մէջ:

Այս ուսումնասիրութեան սկիզբը ձեւակերպուած հինգ հարցումները պատասխանուած կը գտնենք Փապուճեանի կատարած խղճամիտ ու գիտական այս գործին մէջ. պատասխանները կը մնան ցանցընուած՝ զանազան էջերու վրայ: Այսպէս՝

ա. Զորրորդ դարէն մինչեւ եօթներորդ դար զիրար ամբողջացնող ճարտարապետութիւն մը ծաւալած է Սուրիոյ եւ Հայաստանի միջեւ:

բ. Տակաւին չեն աւարտած ճարտարապետութեան հետազոտական աշխատանքները ճշդելու համար իւրաքանչիւր կոթողի յատկանիշները եւ կառուցման թուականը:

գ. Հայ միտքը մի'շտ ալ եղած է մեկնաբանական՝ թարգմանական թէ ճարտարապետական եւ կառուցողական գործերու մէջ:

դ. Մեկնաբանութիւնները գորոնք կատարած է հայը՝ միշտ ալ եղած են արդար եւ անաչառ ոգիով:

ե. Իրենց կատարած փոխառութիւններուն վրայ՝ հայերը մի'շտ ալ կատարելութեան ձգտող ճարտարապետական նորութիւններ են աւելցուցած:

Այս գործին մէջ՝ Փասքալ Փապուճեան կը ներկայանայ իբր հմուտ եւ բժախնդիր ճարտարապետ եւ մանաւանդ՝ խորագնաց պատմաբան, որ իր տեսութիւնները կ'օժտէ գիտականութեամբ, անկողմնակալութեամբ եւ պարկեշտ դատումով:

2. «ԵՐԵՐՈՅՔԻ ՏԱՃԱՐԸ.

ՎԵՐԼՈՒԾԱԿԱՆ-ՆԿԱՐԱԳՐԱԿԱՆ ՈՒՐՈՒԱԳԻԾ».

«Հայաստանի ճարտարապետական Փաստեր» շարքին իններորդ հատորն է Երեւոյքը, որ գոյութեան կոչուեցաւ համագործակցութեամբ Փասքալ Փապուճեանին, Ատրիանօ Ալփակօ-Նովելլոյին եւ Տիգրան Գուլումճեանին⁽⁷³⁾: Ըստ տեղեկանքի՝ Երեւոյքի տաճարը կը գտնուի Թուրքիոյ սահմանակից Անի-Պեմզա գիւղին մօտ՝ Երեւոյք կոչուած վայրին մէջ: Անով զբաղած են Սթրօքըվսկին, Ա. Սահինեանը, Թորամանեանը եւ Թոքարսկին: Թորամանեանն է որ գծած է Երեւոյքի տաճարին յատակագիծը, որ կը տարածուի արեւելքէն արեւմուտք՝ վեց աստիճան պատուանդանի մը վրայ: Ուղղանկիւն մըն է ատեանը՝ 26.60 × 11.45 մեթր չափերով: Ատեանի արեւելեան

կիսաբոլորական ունի երկու սենեակ՝ իր աջին ու ձախին, որոնք ունին մէկական ուղղանկիւն եւ կամարակապ դուռ եւ կը կապուին ատեանին հետ: Տակաւին կանգուն են սենեակներուն որմնամոյթերը:

Երերոյքի յատակագիծին վերարտադրութիւնը տեղի տուաւ չորս տարբեր գծագրութեան, որոնց բոլորն ալ, սակայն, պահեցին ներքին եւ արտաքին չափերը կառոյցին:

Այժմ ընդունուած է, որ տաճարին յատակագիծն ունի T-ի ձեւով մոյթեր, ու կը թուի թէ հարաւի եւ հիւսիսի կողմէն վեց է անոնց թիւը եւ ունին տարբեր ձեւի յենակէտեր: Այս մոյթերն են որ ատեանին 11.50 մետր լայնքը կը բաժնեն երեքի — 1.92 մետր երկու կողմերէն, եւ աւելի քան վեց մետր լայնքով կեդրոնական մաս մը, որ ունի 26.60 մետր երկարութիւն. անհրաժեշտ է նշել սակայն, որ «արտաքին մոյթերը չեն համապատասխաներ ներքին մոյթերուն, եւ աւելի բարակ հատուած մը ունին»⁽⁷⁴⁾:

Այս բոլորէն ետք՝ Փապուճեան կ'անցնի բացատրութեանը կառոյցի չորս ճակատներուն, ու կը գտնէ որ ամենէն զարդարունն է հարաւային ճակատը, որ ունի «երկու չքամուտք...՝ զարդաքանդակուած բարաւորներով, որոնց վրայ ուրիշ բարաւոր մըն ալ կայ՝ ապահովութեան համար. չքամուտքին ատամնաձեւ ճակատը... եզերուած է փորագրուած լայն գօտիով մը, կը կոթնի ականթաձեւ խոյակներով երկու տափակ եւ անկիւնաւոր սիւներու վրայ. չորս մեծ պատուհաններ առնուած են շրջանակի մը մէջ... Այդ պատուհաններէն երկուքը կը գտնուին չքամուտքերու ուղղահայեաց առանցքին վրայ, իսկ երեք որմնամոյթեր կը կոթնին ճակատին վրայ»⁽⁷⁵⁾:

Ըստ Ա. Խաչատուրեանի հետազոտութեան՝ Երերոյքի արեւմտեան ստորին մասին վրայ հիւսուած է պատի յաւելուածական խաւ մը, որ ջնջեր է զարդերը եւ կազմեր մէկ մակերես՝ մոյթերուն հետ: Աւելցուած այս պատը ծառայած է իբր յենակէտ չեղակի գմբեթարդի մը, որմէ այժմ կը մնայ միայն պատուանդանին պատին վրայ մնացած մասը: Սակայն, ինչպէս կը տեսնուի, յաւելուածական այս պատը եւ անոր վրան հանգչող գմբեթը անկախ կառոյցներ են արեւմտեան ճակատէն եւ կողմնակի ինկող երկու աշտարակներէն: Հետեւաբար, այս վերջինները «աւելի հին են քան կամարը»⁽⁷⁶⁾:

Տարբեր են կարծիքները սրահներու ծածքին մասին: Ըստ Թորամանեանի՝ ազատ սիւները հանդիպակաց որմնամոյթերուն կը միանան կամարներով եւ ատամնաւոր նուրբ շրջանակ մը կ'օղակէ կողմնակի ճակատները որմնամոյթերուն անմիջապէս վերը եւ կը կազմէ առաստաղը. իսկ Թոքարսքի եւ Կլուք ընդունելով գոյութիւնը այդ շրջանակին՝ կը հաւատան թէ կառոյցն ունէր փայտեայ ծածք մը:

Հիւսիսային ճակատին կը պակսի որեւէ բացուածք, եւ առ այդ որմնամոյթերը շարուած են ազատօրէն եւ ստեղծած համահաւասար չորս միջոց: Սակայն հարաւային ճակատի երկու չքամուտքերը, որոնք գետեղուած են նոյն հեռաւորութեան վրայ եւ հանդիպակաց կողմի չեղակի առանցքի մը՝ ստիպած են ճարտարապետը, որ, ինչպէս կը հաստատէ Ա. Սահինեան, համակարգէ «ներքնամասը արտաքին մասին հետ», որպէսզի կարելի ըլլայ սրահը կառուցել ըստ յատկազիծին. առ այդ՝ անհրաժեշտ էր յարգել կարգ մը պայմաններ. ա. «համակարգել սրահին կամարակապ միջոցը նախապէս գոյութիւն ունեցող չքամուտքերուն հետ», ք. «սրահին սիւնները շարել քիչ թէ շատ միեւնոյն առանցքին վրայ, ներքին նեցուկներուն հետ», եւ գ. «փրկել... սրահին կամարակապերուն համաչափութիւնը»⁽⁷⁷⁾: Լըրացնելու համար այս պայմանները՝ ճարտարապետը հարկադրաբար դէպի արեւմուտք է հրած հարաւային սենեակին համապատասխանող պատը: Այս մէկն իսկ, սակայն, կը փաստէ որ կամարակապ սրահներն ու յարակից սենեակները կը կազմէին մէկ ամբողջութիւն եւ առ այդ՝ ծրագրուած՝ տաճարի նախնական կորիզին հետ:

Յամենայն դէպս՝ երեք ճակատներուն վրան ալ որմնամոյթերը կենսական մէկ մասն են գաւիթներուն եւ ոչ թէ զարդ միայն: Յստակ է, որ հոն են անոնք որպէսզի կամարները հանգչին անոնց վրայ:

Անլուծելի կը մնայ ծածքին խնդիրը միայն, ու մարդ կը տարուի խորհելու թէ արդեօք այս կամարները կը կրէին գմբեթաւոր տանիքն⁸⁰ը թէ ոչ լոկ յենարաններ էին տախտակեայ գերաններու:

Բաղդատութիւն մը ասորական եւ հայկական եռակոնք եկեղեցիներու միջեւ, սակայն, ի յայտ կը բերէ որոշ հանգիստութիւններ անոնց միջեւ, ինչպէս որ ցոյց կուտան Մ. տը Վոկէի հետազոտութիւնները: Այսպէս՝ Քալպլոզէի, Թուրմանինի, Պիզզոսի, Տէյր Սուլայիպի եւ Ռեսաֆայի տաճարները, որոնց բոլորն ալ կու գան հինգերորդ դարէն՝ ունին յստակ նմանութիւններ Երերոյքի յատկազիծերուն հետ: Սակայն հակառակ այս հանգիստութիւններուն՝ կան նաեւ խոր ու էական տարբերութիւններ:

Ասորիքի բոլոր բազիլիքաներն ալ կը պատկանին հելլենիստական գերանարդ՝ գերանածածք առաստաղ եւ բեկեալ ճակատ ունեցող տիպարին, որմէ բացառութիւն մը կը կազմեն Ճեպել Հաուրանի բազիլիքաները:

Հայաստանն ունի գերանարդ ոչ մէկ տաճար: Տեկորը եւ Ծիծեռնավանքի տաճարը, որոնք կու գան չորրորդ դարէն, եւ Դուինի տաճարը որ կու գայ հինգերորդէն՝ թէեւ ունին բեկեալ ճակատ՝ սակայն գմբեթարդ ծածքով բազիլիքաներ են: Ասորիքին կը պակսին

Աճալթունի եկեղեցին:

արեւելեան ոճով՝ այսինքն ներսէն գմբեթարդ եւ դուրսէն՝ կողմնակի կոնքերն ընդգրկող երկկողմանի հարթ տանիքով բազիլիքաներ, որոնցմէ Հայաստանի մէջ կան Քասախի, Աշտարակի, Ծիրանաւորի եւ նախնական էջմիածինի տաճարները: Ըստ սովորութեան՝ Հայաստանի եւ Ասորիքի տաճարները ուղղուած են արեւելքէն արեւմուտք:

Ձեւական այս հանգիստութիւններն ու տարբերութիւնները նշելէ ետք՝ Փապուճեան մանրամասն քննութենէ կ'անցընէ Երերոյքի ձեւով եռակոնք տաճարի մը բաղկացուցիչ մասերը: Այսպէս է, որ անիկա կը քննէ ատեանը որ հաւաքավայրն է հաւատացեալներու, սըր-

բավայրը կամ արեւելակողմը, այսինքն խորանի կողմը տաճարին, մուտքը կամ արեւմտեան կողմն անոր, եւ կամարակապ սրահները, ու զանոնք կը բաղդատէ ասորիքեան Թուր Ապտինի, Ֆաֆերթինի, Խարապ Շեմսի եւ Պիզզոսի բազիլիքաներուն հետ⁽⁷⁸⁾ :

Ասորիքի եւ Հայաստանի բազիլիքաներու մանրամասն մէկ բաղդատականէն ետք է որ Փապուճեան կ'եզրակացնէ, թէ «Երերոյքի ոճով հայկական տաճարներու եւ ասորական տաճարներու բաղդատական ուսումնասիրութիւնը կ'ապացուցանէ որ այս վերջինները՝ հայկական ճարտարապետութեան ներշնչումի աղբիւրներէն մէկը եղած են»⁽⁷⁹⁾, որովհետեւ կառոյցներուն տեսակները եւ անոնց ճարտարապետական ձեւերը նոյնն են Հայաստանի մէջ թէ Ասորիքի: Այսուհանդերձ՝ ձեւական եւ կազմի նմանութիւններն են, որ ցոյց կու տան հիմնական եւ այլատեսակ տարբերութիւնները: Իր երկարատեւ պատմութեան ընթացքին Պարթեւներու եւ Սասանեաններու հետ ունեցած իր յարաբերութեան մէջ, Հայաստան անոնց քաղաքակրթութենէն առաւ ձգտում մը դէպի վիթխարին եւ անկէ յառաջացող գեղագիտական ըմբռնում մը, որ կը ցայտեցնէ կառոյցին կազմը եւ նախընտրութիւն մը գմբեթաւ դրութեան մը, մինչդեռ ասորիքեան բազիլիքաները, հելլենական ազդեցութեան տակ, աւելի նուրբ են եւ կ'օգտագործեն թեթեւ ծածքի դրութիւն մը: Հակառակ որ նոյնն են յատակագիծերը երկու պարագային ալ՝ աւելի հաստ են պատերը հայկական տաճարներուն եւ ունին երկու երեսպատում: Կրաշաղախէ չինուած գմբեթաւդերն ու գմբէթները ունին մեծղի եւ իրարու մերձ յենակէտեր, սիւներու փոխան մոյթեր, անյուսամուտ պատ եւ պատերու խնայողութիւն: «Այս տարբերութիւնները»՝ կ'եզրակացնէ Փապուճեան, «ոչ միայն բաւական են մերժելու ծառայական վերարտադրութիւն մը նախատիպերուն, որ[ոնք] հայերը ունեցած են իրենց աչքերուն առջեւ, այլ նաեւ՝ ճարտարապետութեան մէջ, ցոյց կու տայ այնպիսի ինքնատուրութիւն, որ ասորական ազդեցութիւններէն լոկ ազօտ յիշատակ մը կը պահէ»⁽⁸⁰⁾ :

է. «LE MAUSOLEE DE MAMAKHATUN A TERDJAN ET LES MONUMENTS DE L'ECOLE D'ANI».

Մամա Խաթունի⁽⁸¹⁾ դամբարանը կը գտնուի Կարինէն իննսուն քիլոմէթր արեւելք՝ Կարինէն Կեսարիա ճամբուն աջ կողմը՝ Դերջան աւանին մէջ: Սելճուքեան ճարտարապետութեան մէջ այս կառոյցը դամբարաններու վերաբերեալ միակ նմոյշն է, որ կը յարուցանէ կարգ մը հարցեր իր ճարտարապետական ձեւերուն ծագումին շուրջ:

կ'ենթադրուի թէ այս կոթողային դամբարանին ճարտարապետը՝ Խալաթցի Ապուլ Նիմա պըն Մուֆատտալը ապրած է ու գործած տասներկրորդ դարու երկրորդ կիսուն:

Փոքր Ասիոյ մէջ այս նոյն շրջանին իշխող ցեղերն էին Սալտուխները՝ Կարինի մէջ, Կարսի եւ Սուրմարիի էմիրները, Խաթի Շահ-Արմէնները, Արրանի⁽⁸²⁾ եւ Ատրպատականի Ելտիկուզները⁽⁸³⁾, որոնց գործունէութիւնը կը տարածուէր դէպի արեւելք՝ Անի-Շիրակի շուրջ, նախկին Բագրատունիներու Թագաւորութիւնը:

Կը պատահէին յաճախակի բախումներ այս բոլորին միջեւ՝ վասն իշխանութեան, տիրակալութեան եւ յաջորդականութեան: Բախումներ կային նաեւ վրացիներու հետ: Կարճատեւ խաղաղութեան պահերու կը վերսկսէր շինարարութիւնը հայ եւ մաս մըն ալ մահմետական վարպետներու գործակցութեամբ:

Այլ եւ այլ մզկիթներու կողքին՝ սելճուքները կառուցին Մամա Խաթունի հռչակաւոր դամբարանը, որ կը կրէ ոչ կառուցումի թուական եւ ոչ ալ որուն համար կառուցուած ըլլալը, թէպէտեւ, ինչպէս կը հաստատէ Փապուճեան, «Մամա Խաթունի դամբարանը... ցոյց կու տայ այնպիսի հանգիստութիւններ [հայկական կոթողներու հետ], որ մարդ կը մղուի մտածելու թէ անոր [ճարտարապետ] վարպետը այցելած ըլլալու է Անի, ուսումնասիրած անոր կոթողները եւ գուցէ աշխատած ալ անոնց վրայ»⁽⁸⁴⁾:

Ըստ թուրք պատմագէտ Ունալի, որ ուսումնասիրեց Մամա Խաթունի երկրաչափական տուեալները եւ զարդաքանդակները՝ անիկա կը պատկանի նախամոնկոլական շրջանի մը: Նոյն եզրակացութեան կը յանգին Ասլանաբան, Եթքինը եւ Պայկուն: Փապուճեանն իր կարգին կը փութայ յայտնելու, թէ Վաչէ Վաչուտեանի կինը եւ Լոռիի Խաչերեսին աղջիկը կը կոչուէին Մամա Խաթուն, սակայն անոնք ո'չ մէկ կապ ունին դամբարանին հետ, այսուհանդերձ, ինչպէս կ'եզրակացնէ Փապուճեան, «ձեւի եւ զարդարանքի բազմաթիւ հանգիստութիւններ Անիի մերձակայքը գտնուող Սուրբ Աստուածածինի հետ (1215) թոյլ կու տան մեզի զայն նկատելու ժամանակակից անոր կամ քչիկ մըն ալ առաջ 1215-էն»⁽⁸⁵⁾:

Մամա Խաթունի ամբողջութիւնը կը բաղկանայ կեդրոնական դամբարանէ մը, որ շրջապատուած է անշարժ խարիսխով մը, որ իր կարգին շրջապատուած է գլանաձեւ գօտիով մը:

Մամա Խաթունը երկյարկ կառոյց մըն է՝ խորանարդաձեւ պատուանդանով մը, որուն անկիւնները տաշուած են զառիվար ձեւով մը. այս պատուանդանին վրան է որ բարձրացած է աղօթատեղին: Քառակուսի այս պատուանդանին վրան կը կենայ ամբողջ մարմինը դամբարանին, որ կազմուած է կորնթարդ ութը գլանաձեւ կառոյց-

ներէ: Զարդաքիւ մը կը չըջապատէ ամէն ինչ եւ իր կարգին կը չալկէ կտուրը ծածկող կորնթարդ սալաքարերը: Բակի հարթակէն կը բարձրանան եօթը աստիճաններ դէպի վերի յարկը, որուն մուտքին ներքեւ կը գտնուի դամբանը, որ կը կենայ չըջանակաձեւ պատուանդանի մը վրայ ու կը ցցուի դէպի բաց երկինքը:

Դամբարանը չըջապատուած է երկուքուկէս մեթր լայնքով եւ բակէն վեր չորսուկէս մեթրէն աւելի բարձրութեամբ պատով մը որ կը բոլորէ 13-15 մեթր տրամագիծով բոլորաձեւ բակը: Պատը պատուած է սրբատաշ եւ դեղնաւուն քարերով, եւ բացի մայր դուռէն՝ բոլորովին մերկ է զարդարանքէ. խստամբեր է եւ վայել՝ թաղմանական կառոյցի մը: Պատն իր ներքնամասին ունի տասնմէկ խորշ՝ 2-25 մեթր լայնքով եւ կոնաձեւ կամարով: Հոս էր որ գետեղուած էին դամբանները մեռեալներուն՝ գուցէ ընտանեական անդամները կեդրոնական դամբանի մեռեալին: Այս խորշերուն աջին կը գտնուի որթի եւ խաղողի զարդաքանդակներով աղբիւր մը, իսկ ձախին՝ սանդուղ մը, որ կ'առաջնորդէ դէպի գագաթը չըջապատին:

Մայր մուտքին աջ ու ահեակ ինկած կողմերուն առկայ պարապուրթիւնները կը կասեցնեն միապաղաղութիւնը կոր պատին, որ ունի եօթը մեթր բարձրութիւն: Այս մասը յատկացուած է զարդարանքի: Այս կոր պատը կը զարդարուի լայն գօտիով մը, որ կ'ընդգրկէ զայն անոր երեք կողմէն եւ որուն խորքին կը բացուի մայր դուռը, որ վերէն զարդարուած է շթաքարերով եւ որոնց ներքեւ կը գտնուին քանի մը արձանագրութիւններ — առաջին երկուքը՝ Գուրաւնէն համարներ, երրորդը՝ անունները Ապու Պեքր, Էպի Թալէպ, Օմար եւ Օսման խալիֆաներուն, եւ չորրորդը՝ անունը ճարտարապետին՝ Ապուն Նիմէ պըն Մուֆատտալ: «Այս մայր դուռին ամբողջութիւնը կազմուած է սելճուքեան ամենէն հարազատ աւանդութեամբ»⁽⁸⁶⁾:

Մամա Խաթունի մասին առաջին անգամ գրուեցաւ 1957-ին Անգարայի համալսարանի դասախօս Սու'ուտ Եթքին Քեմալի կողմէ, որ երկրորդ անգամ նոյն հարցով զբաղեցաւ 1970-ին, եւ այս անգամ հակադարձեց թուրք ճարտարապետութեան պատմութեան մասնագէտ Տուղան Գուպանի այն կարծիքին, թէ «Կեդրոնական Ասիոյ դամբարանային իսլամական աւանդութեան մէջ գոյութիւն չունէր կեդրոնական կորիզը նրբանցքով մը օժտելու [գրութիւնը]: Սակայն Սիտէի դամբարանը որ չըջապատուած էր կամարակապ չըջապատով մը, կամ Անիի Սուրբ Գրիգոր Եկեղեցին (Գագիկ Ա.), որ կը վերարտադրէր Զուարթնոցի աւանդութիւնը՝ կը մղէ Մամա Խաթունի ներշնչումի աղբիւրը որոնել բիւզանդական կամ հայկական գործերուն մէջ»⁽⁸⁷⁾:

Քիչ մը աւելի առաջ երթալով՝ եթէրն կը պնդէ թէ միջանցքի աւանդութիւնը կայ արդէն Երուսաղէմի Քուպպէթ էլ-Սախրայի եւ Սամարայի Քուպպէթ Սուլայպիէի մէջ:

Փապուճեան ցոյց կու տայ, որ Սիտէի դամբարանը որ ունի ուղղանկիւն կեդրոն մը եւ չրջապատուած է աստուածներու արձաններուն համար որմնախորշերով՝ անվիճելիօրէն յունահռոմէական ոճով է կառուցուած: Քուպպէթ Սուլայպիէն կառուցուած է էլ-Մուսթանսիր խալիֆայի մօրը կողմէ, որ յոյն էր ծնունդով, եւ չատ հաւանաբար ունէր յոյն ճարտարապետ մը, եւ առայդ՝ բիւզանդական է ոճով, իսկ Քուպպէթ էլ-Սախրան, որ կառուցուեցաւ Ապտ էլ-Մալիքի կողմէ՝ «հանդիսացաւ մահմետական կրօնական ճարտարապետութեան [առաջին] մուտքը բիւզանդական ճարտարապետական աւանդէն ներս»⁽⁸⁸⁾:

Քսաներորդ դարուն կատարուած պեղումները Արալ Լիճի արեւելեան կողմերը լոյսին բերին կարգ մը դամբաններ, որոնք կու գային նախքան Քրիստոս վեցերորդէն չորրորդ դարերէն: Երբ տասըներկրորդ դարուն ճարտարապետը կը յղանար յատակագիծն ու կառոյցը Մամա Խաթունին՝ ի՞նչպէս կրնար գիտնալ հողավայրերու ներքեւ պահ մնացած գոյութիւնը իրմէ երեք հազար տարի առաջ կառուցուած դամբաններուն: Ահա թէ ինչո՞ւ համար անիմաստ է պնդել թէ հողին տակ անտես թաղուածները կրնային ներշնչել իրենցմէ մօտ տասնութը դար ետք գործող ճարտարապետը: Փապուճեան կը մատնանչէ որ հինգերորդէն մինչեւ տասնմէկերորդ դարերու ընթացքին գոյութեան կոչուած կային բազմաթիւ կառոյցներ Վանի, Կարինի եւ Շիրակի չրջաններուն մէջ, որոնցմէ կարելի էր ներշնչուիլ կառուցելու համար որեւէ դամբարան:

Մամա Խաթունի կեդրոնական դամբանին նմանութիւնները չատ աւելի յստակ են եւ տեսանելի՝ երբ հայկական կառոյցներուն հետ բաղդատուի անիկա: Երբ երկյարկանի դամբաններ գոյութեան են կոչուած Ատրպատականի, Մարաղայի եւ Նախիջեւանի մէջ տասըներկրորդ դարու երկրորդ կէսէն սկսեալ՝ Հայաստանի մէջ անոնք առկայութեան են կոչուած եօթներորդ դարուն իսկ, ինչպէս է պարագան Հովիւի Եկեղեցիին: Որոշ դամբաններու ընդհանուր երեւոյթը չատ մօտիկէն կը յիշեցնէ գմբէթը հայկական եկեղեցիին: Կարծէք թէ այս գմբէթն է որ իջած է գետին ծառայելու համար որպէս դամբարան: Մամա Խաթունի վերի սրահին խմբակը նոյնութեամբ կայ Անիի մերձակայքը գտնուող Կուսանաց Վանքի մատուռին մէջ, որ ժամանակակից է Մամա Խաթունին: Իրականութեան մէջ՝ «Մամա Խաթունի յատակագիծը, որ ութանկիւնէ մը բաղկացած է՝ չէր կրնար յառաջանալ եթէ ոչ հայկական եկեղեցիներու յատակագծային չրջա-

փոխութեամբ»⁽⁸⁹⁾։ Այս եկեղեցիներէն այժմ անհրաժեշտ է յիշել անունները Զօրավարի (622-681), Իրինդի (է. դար), Անիի Սուրբ Փրկիչ Եկեղեցիի (1036) եւ վրացական Նինոցմիրնտա Եկեղեցիին։ Այն գլխաւոր յատկանիշերը որոնք հայ եկեղեցին կը մօտեցնեն սելճուքեան դամբարանին՝ մէկ կողմէ զուգահեռականութիւնն է արտաքին չրջագիծին եւ ներքին շինագիծին եւ միւս կողմէ՝ գլանաձեւ հատուածներով կառուցումը թմբուկին, որոնք իրարու կը միանան իրենց գօտիներով։ Աւելին՝ կայ տակաւին պարփակումը երկու յատակագիծերուն՝ նոյն շառաւիղն ունեցող չրջանակի մը մէջ։

Այս բոլորէն անկախ՝ Փապուճեան տակաւին կը թուէ այլ մանրամասնութիւններ մատուռներու արտաքին զարդերուն եւ դամբարաներու արտաքին պարզութեանը մասին։ Նոյն ոգին է եղած ղեկավարը երկու յատակագիծերուն ալ։ Նոյնն են եղած քարերուն տեսքը, անոնց տաշումը, պատերուն երեսպատումը, որոնց կարելի է հանդիպիլ Անիի մէջ Բագրատունեաց չրջանին։ Մամա Խաթունի թմբուկին կառուցումի ձեւին կարելի է հանդիպիլ ինչպէս Անիի տասնմէկերորդ դարու Հովիւի Եկեղեցիին ծածքին՝ նոյնպէս ալ Յաճքարի մատուռի մուտքին մէջ։ Ու տակաւին անհրաժեշտ է յիշել, որ ծաղկահիւսք երիզին գործածութիւնը ծնունդ առաւ հայկական եւ վրացական կառոյցներուն մէջ տասնմէկերորդ դարուն եւ ընդհանրացաւ տասներկրորդ եւ տասներորդ դարերուն Հայաստանի եւ Վրաստանի սահմանակից Սելճուքեան Կայսրութեան մէջ՝ Փոքր Ասիա։ Փապուճեան բազմաթիւ օրինակներ կը բերէ ծաղկահիւսք երիզի, զորոնք գործածուած կը գտնենք Հայաստանի, Վրաստանի եկեղեցիներուն եւ Մամա Խաթունի դամբարանին վրայ՝ Փոքր Ասիայէն մինչեւ Կապադովկիա։ Սակայն կը թուի, թէ ծաղկահիւսք երիզը կը գործածուէր այս չրջաններուն մէջ Բրիստոսէ երեք հազարամեակ առաջ իսկ։

Մամա Խաթունի մայր դուռին ծածքին վրան կը գտնուին զուտ հայկական զարդաքանդակները, որոնց կարելի է հանդիպիլ վեցէն եօթներորդ դարերուն պատկանող Սուրբ Հռիփսիմէի, Սիսիանի Սուրբ Յովհաննէսի, Շիրակաւանի եւ Անիի մայր տաճարին վրայ։ Ու կը հաստատէ Փապուճեան, թէ «կառուցողական արհեստագիտութեան, յատակագիծի, երկու կոթողներուն ճարտարապետական զարդաքանդակներուն մանրամասնութեան այսքան նմանութիւններուն դիմաց առնուազն կարելի է ըսել թէ շատ էին չփոմները մահմետական եւ հայ արհեստաւորներուն միջեւ, [եւ եթէ] կրնար գոյութիւն ունենալ գործնական համագործակցութիւն մը խումբերու գործաւորներուն եւ քարտաշներուն միջեւ, որոնց աւանդութիւնը դեռ կենդանի էր Փոքր Ասիոյ մէջ սելճուքեան կոթողին»⁽⁹⁰⁾ եւ ժամանակակից հայկական մատուռի չինութեան ատեն»⁽⁹¹⁾։

Այս բոլորէն ետք Փասքալ Փապուճեան կը հաստատէ, թէ իր ուսումնասիրութիւնը կը յստակացնէ տակաւին, «առանց թերզնահատելու գեղագիտական եւ կառուցողական արժէքը սելճուքեան ճարտարապետութեան, եթէ [անհրաժեշտ է] Վրաստանի եւ Հայաստանի կոթողներուն մէջ որոնել ներշնչումին աղբիւրը Մամա Պաթունի ընդհանուր համալիրի յօրինումին, անոր բարձրագոյնութեան, [եւ] զարդաքանդակներու մանրամասնութիւններուն, բաներ զորս արուեստի որոշ պատմաբաններ կա՛մ կը փորձեն անտեսել, կամ ալ՝ սքողել: Անիկա⁽⁹²⁾ ակնյայտ կը դարձնէ նաեւ Անի քաղաքին կարեւորութիւնը որպէս օճախը ոճերու զարգացման եւ դրացի երկիրներու մէջ անոնց ճառագայթումին»⁽⁹³⁾:

Ը. «MARTYRIUM ARMENIEN A ETAGE : SES ORIGINES, SON INFLUENCE».

Այս յօդուածը կ'առնչուի բազմալարկ վկայարաններու, որոնց կարելի է հանդիպիլ Հայաստանի մէջ եօթներորդ դարէն սկսեալ, եւ որոնց ազդեցութիւնը յստակօրէն կ'երեւի սելճուքեան թիւրպէններուն⁽⁹⁴⁾ մէջ: Բազմալարկ դամբարանի քանդակ մը կարելի է գտնել Օձունի դամբանական կառոյցին հարաւային ճակատին վրայ՝ հինգերորդ բաժնեակին մէջ, զոր կանխող այլ խորշի մը մէջ կը ներկայացուի Տրդատ Թագաւորը կինճի գլուխով, իսկ անոր յաջորդողին մէջ՝ իր բնական վիճակին մէջ: Այս քանդակները կը վկայեն Հայաստանի քրիստոնէացումը, Հռիփսիմեանց Կոյսերու մարտիրոսացումը եւ անոնցմէ ետք՝ արշաւը վկայարաններու շինութեան: Առ այդ՝ գուցէ այժմ կարելի է հետեւցնել, թէ վկայարանի առաջին օրինակը Վաղարշապատի մէջ Սուրբ Հռիփսիմէիին է, որուն ընդերկրեայ դամբարանը տակաւին կը մնայ եօթներորդ դարուն Կոմիտաս կաթողիկոսի կառուցած եկեղեցիին մէջ: Եօթներորդ դարու պատմիչ Սեբէոս մանրամասն կերպով կը բացատրէ Հռիփսիմէի գետնադամբանին վկայարանի վերափոխումը, առ այդ՝ Գրիգոր Լուսաւորիչի երազը, եւ Տրդատի ու անոր Թագուհին Աշխէնի փութաջանութիւնը այս վերափոխումին առիթով:

Օձունի սիւնին վրայ գտնուող եւ Սուրբ Հռիփսիմէի դամբանին մէկ քանդակն եզոզ վերարտադրութիւնը, որուն երեւելի է միայն մէկ մասը՝ չատ հաւանաբար ունի լատիներէն Ս տառին ձեւը: Պէտք է մոռնալ որ իրանեան մագդէական ատրուշաններն ալ ունին այս մէկը: Այսպէս Նէյսարի, Ճատրէի, Ֆիրուզապատի եւ Պագ-Հուրի աթէշկեհները⁽⁹⁵⁾ եւ Նախչէ-Րուսթամի մեհեանները: Հիւսիսային Սուրիոյ մէջ հեթանոսական շրջանէն եկող Ճուվանիէի, Բրիստոսէ

ետք երրորդ դարէն եկող Մաարիթ Պեթարի եւ Գոգանիոյ կոթողը որ կու գայ Ն.Ք. 384 թուականէն՝ ունին յատակագծային նոյն ձեւը:

Փապուճեան կ'ընէ երկար մէկ թուումը այսպիսի կոթողներու՝ առաջին դարէն մինչեւ չորրորդ դար տարածուած: Դամբարաններէն ոմանց բրգաձեւ կառոյցը գտնւի էր որոշ ընդունելութիւն, որովհետեւ այդ ձեւը կը խորհրդանշէր յաւիտենութիւնն ու անմահութիւնը:

Ակնյայտ հանգիստութիւններ կան Կոմմազենի, Սուրիոյ Պրատի եւ Կուրրոսի դամբարաններուն եւ Օձունի քանդակին միջեւ: Փապուճեան հանգամանօրէն կը խօսի անոնց կառուցողական կերպերուն եւ գործածած նիւթերուն մասին: Նոյնն էր կացութիւնը Աղցի, Ամարասի եւ Սերժիլլայի կառոյցներուն:

Բազմայարկ դամբարանային այս կառուցումները շարունակեցին մինչեւ տասնմէկերորդ դար: Սիւնիքի մէջ անոնց կարելի է հանդիպիլ Զաղացքարի, Վահանավանքի եւ Տաթեւի կառոյցներուն մէջ, որոնց մէջ վերանորոգուած ու վերափոխուած կը գտնենք բազմայարկ դամբարանային կառոյցին ձեւը: Սակայն տակաւին չէր իրագործուած հայկական ճարտարապետական ոճի միաւորումը, զոր կը գտնենք Տաթեւի եւ Անիի Հովիւի եկեղեցիներուն մէջ: Այս վերջինը որ կը նմանի Օձունի վկայարանի ունեցածին՝ վերագտած է ազգային նկարագիրը:

Սելճուքներու յառաջացումով պահ մը դանդաղեցաւ կոթողներու կառուցումը, սակայն Զաքարեանները կարողացան վերաշխուժացնել հայկական մշակոյթը եւ նոր թափ առաւ շինարարութիւնը, եւ կանգնեցան Եղվարդի Սուրբ Աստուածածնայ թաղմանական մատուռը, Ամաղուի Նորավանքը եւ Գոշավանքի մատենադարանը: «Այսպէս», կ'եզրակացնէ Փասքալ Փապուճեան՝ «ըստ ազգային վերիվայրումներու, հակառակ շինարարական գործունէութեան բազմաթիւ կասումներու եւ վերսկսումներու՝ թաղմանական բազմայարկ կոթողներու յատակագիծը կուռ յամառութեամբ մը կը տեւէ հայկական հողին վրայ, եւ մեծ է անոր ազդեցութիւնը դրացի երկիրներու ճարտարապետութեան վրայ»⁽⁹⁶⁾:

Լաւագոյն սելճուքագէտներէն մէկը՝ գերման Օթթօ Դորներ կը հաստատէ բազմայարկ դամբարաններու լրիւ բացակայութիւնը Համատան-Սարաղա գծին արեւելակողմը: Ասլանաբա, Գրաբար, Պուկաշինքովա եւ Էսիմ չեն յիշեր բազմայարկ դամբարանի գոյութիւնը Արեւելեան Իրանի եւ Կեդրոնական Ասիոյ մէջ, մինչդեռ Աբուրկալն ու Ֆարուքը կը կապեն անատոլեան թիւրպէներուն գոյութիւնը գետնադամբաններու առկայութեանը եւ անոր օրինակները կը փնտռեն Ազրպէյճանի մէջ: Սակայն գոյութիւն ունեցող ազերի կառոյցները յարաբերաբար նոր են եւ կը պատկանին արդի ժամանակ-

ներուն: Արդ՝ հարց կը ծագի թէ անոնք ի՞նչպէս կրնան ներշնչման աղբիւր ծառայել զիրենք նախորդողներուն: Քննութիւնները ցոյց կու տան որ իրանեան կումպաթի⁽⁹⁸⁾ ձեւը որոշ փոփոխութիւններու է ենթարկուած Հիւսիսային Իրանի, Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի՝ այսինքն Արեւելեան Անատոլիոյ միջեւ եւ ստացած թիւրպէին ձեւը:

Պագիրիքի եւ Քաթանկայի պեղումները երեւան հանեցին գերեզմաններ⁽⁹⁹⁾, որոնցմէ ոմանք կը պարփակէին մոմիացած դիակները հոն թաղուած ցեղապետերու: Բայց ասոնք ունէին տափակ սենեակներ եւ դիակները հողածածկ էին հոն: Օթթօ Դորն ուսումնասիրեց Աթիլայի թաղման կարգը ու գտաւ որ նախ ցուցադրուած էր դիակը վրանի մը ներքեւ, որմէ ետք էր որ կառուցուած էր գուրկան: Սակայն այս ձեւը չորդեգրուեցաւ իրանցիներէն, եւ առ այդ՝ անհետացաւ սովորութիւնը:

Սելուքներուն մահմետականութիւնն ընդունելէն ետք 920-ին՝ անոնք յարեցան մահմետականութեան սիւննի շարժումին, եւ որովհետեւ Գուրամը կը յայտարարէր թէ ամէն մարդ հաւասար էր մահուան մէջ՝ ուստի խոնարհագոյն հաւատացեալը եւ մեծագոյն խալիֆան թաղուեցան հասարակ պատանքի մը մէջ ամփոփուած, եւ անոնցմէ ոմանք՝ նոյնիսկ պարզ հողին մէջ՝ ինչպէս է պարագան Սուլայպէի դամբարանին: Պոխարայի Իսմայիլ Սամամետացիի դամբարանին մէջ կը տեսնուի ոչ իսկ գետնադամբան մը, իսկ Թիմի Արապ-Աթայի դամբարանին մէջ գետնէն կը բարձրանայ կոթող մը՝ առա՛նց որեւէ ոսկերոտիքի:

Այս բոլորէն ետք՝ Փապուճեան ձեռք կ'առնէ քննարկումը կարգ մը դամբարաններու: Այսպէս՝ նախ կը քննէ Թեհրանէն եօթնասուն քիլոմետր դէպի արեւելք գտնուող եւ Տեմափենտ լեռնէն քսան քիլոմետր անդին Մաշատի հին ճամբուն վրան բարձրացող դամբարանը, որ ըստ իրեն՝ կառուցուած է Մելիք Շահի օրով: Անոր ընդհանուր տեսքը կը յիշեցնէ Իրանի եւ Կեդրոնական Ասիոյ դամբարաններունը, սակայն անիկա կը կրէ ոչ մէկ արձանագրութիւն: Անոր ճարտարապետական կառուցման հոլովոյթը պէտք է որոնել Ազրպէյճանի եւ Հայաստանի կառուցներուն մէջ: Բայց բազմայարկ առաջին դամբարանը որ կառուցուած է Ազրպէյճանի մէջ՝ կու գայ տասներկրորդ դարու երկրորդ կէսէն, ուրեմն անիկա չի կրնար որպէս նմոյշ ծառայել տասնմէկերորդ դարուն կառուցուած շէնքի մը: Սիւնիքի Ցախաց Քարը, որ կառուցուեցաւ 1041-ին՝ կրնար ըլլալ անոր օրինակը: Եւ Փապուճեան կ'եզրակացնէ թէ «... Բազմայարկ կումպաթ մը որ առաջինն էր հիւսիսային Իրանի մէջ՝ կառուցուեցաւ Տեմափենտի մէջ՝ Ռայի արեւելակողմը մօտ յիսուն քիլոմետր անդին: Զօնագրութեան ոչ մէկ արձանագրութիւն կը յայտնէ անունը անոր տիրոջ, անոր

ճարտարապետին կամ [Թուականն] անոր կառուցումին: [Դատելով] անոր ոճէն՝ անիկա պատկանելու է սելճուքեան սուլթան Մելիք Շահի իշխանութեան [չրջանին]: Ազրպէյճանի 1141-ի հնագոյն դամբարանը չէր կրնար օրինակ ծառայել անոր: Այս շրջանին՝ հայ երեւելիներու դեսպանական այցելութիւնները Իսպահանի արքունիքին յաճախակի էին: Ինչպէս Հայաստանի՝ նոյնպէս ալ Իրանի մէջ կ'աշխատէին որմնադիրներու եւ շինարարներու խումբեր, որոնք կը կառուցէին բազմալարկ դամբարաններ: Ռայի մէջ՝ սելճուքեան բանակին մէջ կայք էր հաստատեր 7000 հայ վարձկաններու գունդ մը: Այս պայմաններուն մէջ՝ կարելի է խորհիլ որ նոր տարրը՝ գետնադամբանը հայերու կողմէ ներմուծուեցաւ Տեմաւենտի կումպաքին⁽¹⁰⁰⁾:

Տեմաւենտէն ետք Փապուճեան կը խօսի Ազրպէյճանի դամբարաններուն մասին եւ անոնցմէ կը յիշէ Մարաղայի հինգ, հայկական հին քաղաք Նախիջեւանի երեք, եւ Ուրմիա լիճի ափերուն վրան գտնուող մէկ դամբարաններու մասին, ու կը հաստատէ, թէ «պատերու սալիկներուն կամ դռներու քիւրերուն վրան գտնուող արձանագրութիւնները ցոյց կու տան որ այս դամբարանները կառուցեր են խորասանէն եւ Թուսէն եկող վարպետներ: Անոնք ի գործ են դրեր իրենց բոլոր վարպետութիւնը՝ աղիւսը պատին վրան տեղաւորելու մէջ, ուր անոնք արտահանէին իրենց սկզբնական երկրին երկրաչափական զարդարանքին հարստութիւնը: Բնիկ կառուցողներու հետ գործակցելով՝ իրենց կարգին կը սկսէին կառուցել քարերով: Հակառակ որ հայ արհեստաւորներու անուններ չեն երեւիր արձանագրութիւններուն մէջ՝ անոնք ալ կը գտնուէին տեղուոյն վրայ կամ մերձակայքը, սահմանի երկայնքին միւս կողմը, Սիւնիքի, Ղափանի, [եւ] Ղարաբաղի մէջ: Անշուշտ որ անոնք ալ գործնապէս պիտի ներկայացընէին իրենց գիտութիւնը գետնադամբանի կառուցումին ու ծրագրումին մէջ»⁽¹⁰¹⁾:

Երբ սելճուք առաջնորդներու ղեկավարութեամբ Թափառաշրջիկ թիւրքմենները շարժեցան դէպի Ազրպէյճան եւ Հայաստան՝ սելճուքագէտ Արիան Ռուէկ Մանյինի իսկ բառերով՝ «ճարտարապետական առաջին գործերը զորոնք սելճուքները տեսան Անատոլուի մէջ՝ եղան հայկական եկեղեցիներն ու վանքերը: Անոնք գիտցան օգտուիլ այս օրինակներէն եւ լքեցին աղիւսը որ մենաշնորհեալ նիւթն էր Իրանին: Կարգ մը խարխափումներէ ետք՝ անոնք որոշ փոփոխութիւններ հաստատեցին ԺԲ. դարուն դէպի զուտ անատոլեան լուծում մը, որ իր լրումին պիտի հասնէր ԺԳ. դարուն»⁽¹⁰²⁾: Սակայն հայկական գմբէթն էր որ առաջին անգամ գրաւեց ուշադրութիւնը նոր աշխարհակալներուն, որովհետեւ անիկա ցայտուն նմանութիւն մը ունէր իրենց քիւրպէին հետ, ուր կային եռանկիւն հատուածներ վե-

րի ծածֆին վրան: Ըստ թուրք պատմաբան Ասլանաբային՝ թուրքերուն կը պատկանի գործածութիւնն այս եռանկիւնին, մինչդեռ անոր կարելի է հանդիպիլ սուրիական Կուրուսի դամբարանին եւ հայկական Տեկորի գմբէթին մէջ:

Թրքագէտ Թէլպըթ-Ռայս կ'ընդունի հայկական գմբէթին նախակայութիւնը թուրք դամբանական կառոյցներու գմբէթներէն, միայն թէ կը յայտնէ թէ անոնց երկուքն ալ ներշնչուած են նոյն աղբիւրէն, այսինքն՝ Կեդրոնական Ասիոյ վրաններէն եւ Եգիպտոսի բուրգերէն, որոնց նմանակները վաղուց կային Սուրիոյ մէջ:

Այս կառոյցներուն մեծամասնութիւնը յաճախ շինուած է հայ վարպետներուն կողմէ եւ զարդարուած՝ հայկական զարդանախշերով, ինչպէս նաեւ երկրաչափական ընդելուզուած գիծերով, զոր թուրքերն իրենց հետ բերին Իրանէն եւ Կեդրոնական Ասիայէն: Սակայն, ինչպէս կը հաստատէ Փապուճեան՝ «յայտնի թրքագէտներու եւ իսլամագէտներու վկայութիւնները... լաւագոյն հաստատումն են Անիի դպրոցի ճարտարապետական ազդեցութեան Կարինի մէջ Էմիր Սալտուխի, Դերջանի մէջ Մամա Խաթունի, Տիվրիկի մէջ Սիթթէ Մելիքի [եւ] Ամասիոյ մէջ Խալիֆաթ Ղազիի Թիւրպէներուն վրայ: Այս ազդեցութիւնը կամայ եւ ակամայ կը նուազի այնքան՝ որքան որ կոթողները կը հեռանան իրենց ներշնչման աղբիւրէն»⁽¹⁰³⁾: Կատարուած այս հաստատումէն ետք՝ Փապուճեան մանրամասն քննութեան մը կ'ենթարկէ այս բոլորը, եւ ապա կը հասնի որոշ եզրակացութեան մը, ըստ որուն՝ այն կառոյցը որ կ'ամփոփէ Սուրբ Հռիփսիմէի վկայարանը Վաղարշապատի մէջ, կառուցուած՝ Սահակ կաթողիկոսի կողմէ, չորս սիւներու վրայ կեցող ամպհոփանի մըն էր, Օձունի դամբարանին հիւսիսային սիւնին արեւելան կողմի հինգերորդ բաժնեակին մէջ քանդակուածին յար եւ նման: Նոյն ժամանակաշրջանին՝ նոյնաձեւ վկայարաններ կառուցուած են երկրին զանազան կողմերը: Բազմաշարկ մատուռի այս ծրագիրը որ որդեգրուած է՝ յաճախ օգտագործուած է Հայաստանի մէջ մինչեւ տասնչորրորդ դար՝ կարգ մը ընդմիջումներով:

Իրանեան թաղմանական աշտարակները օժտուեցան գետնափոր դամբարանով մը տասնմէկերորդ դարուն: Կառուցումի այս ձեւն անցաւ Ազրպէյճանէն տասներկրորդ եւ տասներրորդ դարերուն եւ վերածուեցաւ թրքական Թիւրպէին: Սակայն Թիւրպէները ներշնչուելով հայկական գմբէթներէն՝ ստեղծեցին յաւելեալ գմբէթ մը որ կը ծառայէր որպէս սրահ արտաքին զարդերով՝ մերթ իրանեան եւ երբեմն հայկական զարդանախշերով⁽¹⁰⁴⁾:

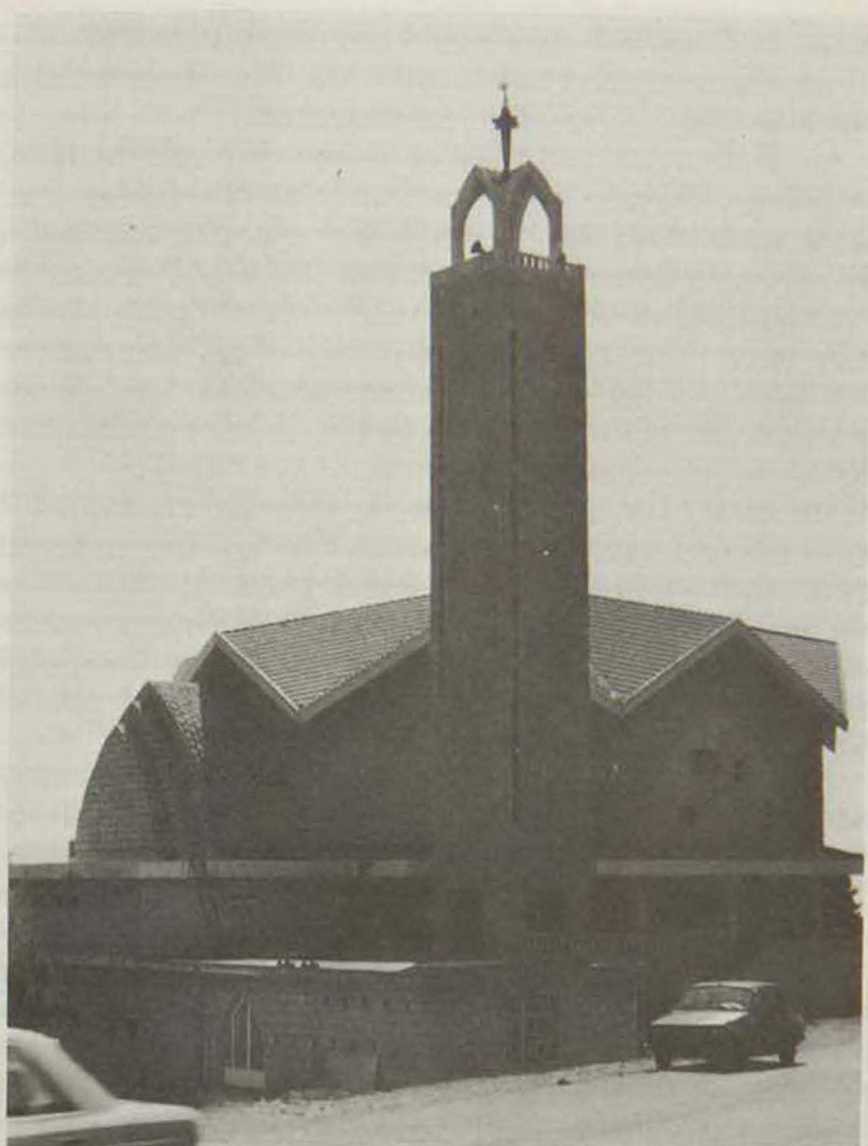
ՏԵՍԱԲԱՆ ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԸ

Բայց ամբողջական դարձնելու համար պատկերը Փասքալ Փապուճեան ճարտարապետին՝ անհրաժեշտ է տալ նաեւ իր կարծիքներէն: Անշուշտ հետաքրքրական պիտի ըլլար նկատի ունենալ իր բոլոր գործերը եւ մաղէ անցընել զանոնք: Սակայն հոս բաւ է տալ Հորիզոնի մէջ յայտնած իր կարծիքներն իսկ՝ ունենալու համար յօրինող ու կառուցող ճարտարապետի կողքին՝ իմացական մարդն ալ: Այսպէ՛ս ուրեմն.

ա. «Իմ կարծիքովս՝ արդէի ճարտարապետութիւնը, մանաւանդ Լը Գորպիւզիէի⁽¹⁰⁵⁾ կամ իր ժամանակակից ճարտարապետներուն գործերը, ի մասնաւորի Գերմանիոյ եւ Զուիցերիոյ մէջ չինուած եկեղեցիները մեր ժամանակուան ճարտարապետութեան ոճին սքանչելի արտայայտութիւններն են: Բայց 60-70-ական թուականներէն ետք աւելի «արդէի» ճարտարապետները դիւրացուցին իրենց աշխատանքը եւ ճարտարապետութիւնը վերածեցին առեւտուրի: Փնտռուքէն հեռանալով՝ սկսան զիրար կապկել: Բացառութիւնը ամերիկեան երկնասլացներն են, որոնք նոր ոճ մը կը կազմեն: Արդէի ճարտարապետութիւնը լաւ կը յարմարի անոնց արտայայտութեան ձեւին [եւ] տարածքին: Լը Գորպիւզիէ յառաջադէմ եւ յանդուգն ճարտարապետ մը եղած է, բայց միակն է զոր կարելի չէր ընդօրինակել. սակայն ընդօրինակեցին եւ վաճառականացուցին, դժբախտաբար: Մարսէյի մէջ, Ամերիկայի մէջ կառուցած հսկայ շէնքերով ան իւրայատուկ ոճ մը բերած էր, այն ժամանակուան համար խնդիրներ լուծած, բնակարանային հարցերու, յետ-պատերազմեան հարցերու պատասխան յղացած էր: Բայց կրկնել այդ լուծումները կը նշանակէ ֆոփիւրնել⁽¹⁰⁶⁾»:

«Փոսք-մոսեոնիզմը⁽¹⁰⁷⁾ իմ աչքիս փնտռութիւն չըջան է եւ չէ յանգած եզրակացուցիչ եզրի մը: Տեղ մը չէ հասած: Որոշուող է անցեալի եւ ներկայի, ըսենք՝ Լը Գորպիւզիէի կամ գերմանացի Պէօմի եւ հին դարերու խառնուրդը: Կարծես թէ նոր ճարտարապետները կորսնցուցին փնտռութեան ճամբան: Արդեօ՞ք մեր դարն է, որ կը պարտադրէ արագ արտադրել եւ այդ պատճառով ալ ողորմելի ընդօրինակութիւններ ընել ասկէ անկէ, չեմ գիտեր, չեմ կրցած պատասխան գտնել:

«Բան մը յստակ կը մնայ ինծի համար. եթէ պատահէր որ ես վաղը նոր ապսպրանք մը ունենայի՝ պիտի չհետեւէի այս հոսանքին, որովհետեւ հասունութեան մը չէ հասած: Ընդհակառակն, պիտի

Մազրա'աթ Քաֆարզըպիէնի եկեղեցին:

փնտռէի նոր պատասխան մը առջեւ դրուած հարցին իբր լուծում: Միշտ հակառակած եմ հետեւողականութեան⁽¹⁰⁸⁾, հակառակ որ ինքս հայկական ճարտարապետութիւնը բրած եմ, հակառակ որ ուրիշ հին յարանուանութեանց համար ալ եկեղեցիներ շինած եմ: Կրնաս անց-եալի կոթողներէն ներշնչուիլ, սակայն չես կրնար ընդօրինակել: ... Պիտի փորձէի ինքս բան մը գտնել, անշուշտ արդիական հոսանքով... Թէեւ չեմ գիտեր թէ ի՞նչ է արդի հոսանքը...»⁽¹⁰⁹⁾:

Բ. «...Ոճը արուեստագէտին, գեղարուեստագէտին կամ ճար-տարապետին ճակատէն կախում ունի, անոր տքնաջան աշխատութեան

արդիւնքն է: Բայց հիմա նիւթականի յարած են [մարդիկ], չուտ
պէտք է չիւնենք, չուտով պէտք է ծրագրուածը աւարտի, որ գանձենք
անոր փոխարժէքը... ուրեմն այս է արդիւնքը⁽¹¹⁰⁾:

«...Ամէն չըջան, ամէն դար իր անհատականութիւնը պէտք է
[որ] ունենայ: Սակայն մա'նաւանդ մեզի նման թիւով փոքր ժողո-
վուրդներ պէտք է [որ] պահեն պապենական ոճը, ինչ որ ըսել չէ որ
ատիկա անպայման քարով իրականացնենք կամ գմբեթաւոր չիւնենք
[մեր կառոյցները]: Մեր պապենական ոճին մէջ բան մը կայ, որ մեզի
կը խօսի. այդ բանն է որ պէտք է [որ] գտնենք: Թէ ի՞նչ է այդ բանը՝
փնտռութիւնի նիւթ է. անհատական փնտռութիւն: Ամէն արուեստագէտ
պէտք է [որ] փնտռէ թէ ի՞նչն է հայկական, ի՞նչն է ռոմանական,
ֆրանսական կամ ամերիկեան ոճը⁽¹¹¹⁾:

«Եւ պէտք է [որ] փնտռենք այդ ոճը եւ իրականացնենք: Ամէն
ոճ կը ներկայացնէ ազգի մը նկարագիրը: Մեր ժողովուրդը կը սիրէ
քարը, կը սիրէ քարաշէն ծաւալը: Անկէ հոգեկան եւ աչքի հաճոյք
կը ստանայ: Վայելք մըն է ան իրեն համար: Շնչել մեր դարաւոր ար-
տայայտչական ձեւը, բոլորովին տափակցնել, [եւ] Լը Գորպիւզիէի
մը ճարտարապետութեան վերածել՝... նոյնիսկ Լը Գորպիւզիէ չ'ըն-
դունիր այդ քառակուսի եկեղեցիներու գաղափարը...»⁽¹¹²⁾:

գ. «Մինչեւ հիմա հայկական եկեղեցիներ չ'իյնուեցան միմի-
այն արտասահմանի մէջ, իսկ Հայաստանի մէջ՝ ո՛չ: Այն բոլոր եկե-
ղեցիներէն որոնք կառուցուած են Սփիւռքի զանազան գաղութներուն
մէջ՝ ո՛չ մէկը կը հաւնիմ: Աւելի ալ առաջ երթալով՝ նոյնիսկ իմ չի-
նած եկեղեցիներուն մէջ յաճախ թերութիւններ կը գտնեմ, ... [եւ
այս՝] որովհետեւ շատ մօտ են մեր հայրենիքի միջնադարեան ձեւե-
րուն, [եւ] չեն արտայայտեր մեր քսաներորդ դարու, քսանմէկերորդ
դարու գաղափարները: Մեր ներկայ եկեղեցիները պէտք է [որ] լու-
սաւոր ըլլան: Միջնադարի եկեղեցիները խաւար էին, ամփոփ էին:
Մենք պէտք է [որ] լուսաւոր չըջանալի մէջ ըլլանք: Շատ աւելի ժո-
ղովուրդ կը մտնէ մեր հիմակուան եկեղեցիներէն ներս, ուրեմն չըն-
չողականութիւնը պէտք է [որ] աւելի յարմար ըլլայ, օգը աւելի մա-
քուր ըլլայ...: Եւ այս ամէնը՝ բնական կերպով եւ ո՛չ [թէ] արուես-
տական սարքաւորումներով:

«Ուրիշ բան ալ կայ: Ես կը վախճամ որ մեր երիտասարդ ճար-
տարապետները քաջութիւն չունենան շատ ժամանակ տրամադրելու
եւ մեր եկեղեցականներն ալ չընդունին աւելի արդիական ոճը: Ես որ-
քա՛ն քրտինք թափեմ եմ ոճի պատմութիւններու շուրջ...»⁽¹¹³⁾:

«Նիւ Եօրքի Ս. Վարդանը սիրած եմ՝ հակառակ իր կրող տար-
րերուն պողպատէ ըլլալուն: Տիթրոյթի եկեղեցին ալ, թէեւ բաւական
ծանր երեւոյթ մը կը պարզէ՝ արտայայտութիւն մը ունի իր միջա-

վայրին մէջ եւ կը յիշեցնէ մեր Հայաստանը, եւ մեր սրտին կը խօսի ա՛յդ պատճառով: . . . Աւելցնեմ որ, հակառակ որ չատ դասական է, Անթիլիասի մայր տաճարը գեղեցիկ ստուեր մը ունի եւ բաւական արդիական ձեւով կառուցուած է»⁽¹¹⁴⁾:

դ. «Հայաստանը, մինչեւ տասնեակ տարիներ առաջ, քարի երկիր էր, դիւրին էր քար ունենալ, նոյնիսկ երեսպատման քար: Լաւ էր, որ ժողովուրդը Լենինի հրապարակին⁽¹¹⁵⁾ շուրջի շէնքերը քարով է ստեղծեր, որովհետեւ անոնք կը ներկայացնեն արժէք մը որ կը հըրապուրէ ժողովուրդը: Ճարտարապետութիւնը եւ զարդագիտութիւնը վերջի վերջոյ ժողովրդային զանգուածներու կրթման միջոցներ են: Այն երկրին մէջ ուր ամէն ինչ փլած էր՝ Թորամանեանի ոճը կիրարկեցին, եւ հայկական այդ հրապարակը վերապրեցուց հայկական մոթիւնները, զուարթնոցանման զոյգ սիւնները, եւայլն: Այս ընդունելի է: Սակայն ասկէ ետք նորութիւն չկայ, ստեղծագործութիւն չկայ: Նորութիւն բերելը տաղանդի ապացոյց է: Մենք չինարար ժողովուրդ ենք, բացառիկ յատկութիւններ ունինք, սակայն չատ մեծ տաղանդ չունինք. տարուած ենք ընդօրինակելու: Այս բսել չէ թէ մենք արժէքաւոր բաներ չենք կրնար ստեղծել, սակայն՝ կա՛մ ժամանակ չենք ունեցած, կա՛մ քաջութիւնը պակսած է, կամ ալ պարզապէս պարտադրած են:

«Այսօր ալ այս բաները կը շարունակուին նոյն ձեւով: Սակայն չեմ ուզեր յոռետես ըլլալ: Կան արտադրութիւններ [զ]որոնք կը սիրեմ, օրինակի համար՝ Ծիծեռնակաբերդի յուշարձանը:

«Այս վերջինը ծաւալներու հակադրութիւն մը կը պարզէ — սլացիկ կոթողը եւ միակտուր քարէ սրահը: Այս բանը գեղեցիկ է:

«Ինչ որ չեմ հաւնիր «ցուլերու զանգակատուն»ն է (Սարգա-րապատը)՝ իմ ամենամօտիկ բարեկամիս՝ Ռաֆայէլ Իսրայէլեանի գործը: Սակայն չէ յաջողած: Այդ կոր պատը, իր մէջտեղի ծակով, ճնշիչ տպաւորութիւն կը թողու. . . : Սարսափելի բան է:

«Ծիծեռնակաբերդի համալիրը նո՛յնպէս. ոչի՛նչ նորութիւն: Կը տարուիս խորհելու թէ ի՞նչ է [ան եւ] ինչո՞ւ չի նաժ են [զայն]: Ես դեռ կը նախընտրեմ Երիտասարդական Պալատը, որ գոնէ որոշ նկարագիր ունի իր կամարաւոր պատուհաններով»⁽¹¹⁶⁾:

Ե. «Հոյակապ կոթողներ ժառանգած ենք. արտադրած ենք ինքնուրոյն. օգտուած ենք քիչ թէ չատ Արեւելքէն, ըլլայ Պարսկաստանէն թէ Կեդրոնական Ասիայէն եւ նոյնիսկ՝ Զինաստանէն: Հակառակ այս ամենքին՝ ինքնուրոյն ոճ մը ստեղծուած է, որ չատ կը յարմարի մեր Հայաստանի մթնոլորտին: Սքանչելիօ՛րէն: [Մեր կոթողները] երբեմն հայկական լեռներու գագաթները կը պսակեն, [իսկ] երբեմն՝ կ'երթան ու կը կծկուին ձորերու խորերը:

«Հիմա հարցը կու գայ ազդեցութեան, թէ ո՞ր չափով մենք ազդած ենք Արեւմուտքին: Կասկած չկայ, թէ Արեւմուտքը ճանչցած է մեր ոճը՝ ըլլայ խաչակիրներու միջոցով, ըլլայ մեր կղերականներուն կամ նոյնիսկ [մեր] վաճառականներու[ն] երթեւեկով, մանաւանդ մեր շինարարական ոճը: Չեմ խօսիր գմբէթներուն մասին, [այլ] միայն ոճի'ն: Հատուող կամարներու դրութիւնը աւելի շինարարական ձեւ է՝ քան ճարտարապետական ծաւալային տարր մը. այս մասին ալ իտալացիները եւ ընդհանրապէս Արեւմուտքի հետազօտողները կը պնդեն, որ մենք Եւրոպայի վրայ ազդած ենք: Եւ ճիշդ է, որ ազդած ըլլալու ենք, սակայն փաստեր չունին[ք], անժխտելի փաստեր:

«Վերջերս ձեռքս վաւերագիր մը անցաւ, ըստ որու[ն] Պաթէն իսլամ ծագումով մէկը Գորտոպա գացեր եւ հոն մեծ փրիստփայ դարձեր է: Այդ շրջանին Հաքիմ Բ. Գորտոպայի մզկիթը կը շինէր: Այս մարդիկը մինակնին չէին ճամբորդեր, խումբեր կը կազմէին, որոնց մէջ միշտ շինարարներ ալ կը գտնուէին: Սակայն իսլամը անուններ չի պահեր. կը ջնջէ ե'ւ անունները ե'ւ ալ հետքերը: Նոյնը Ֆրանսայի մասին [ալ]: Իսկ ես չեմ համարձակիր հաստատելու բաներ՝ որոնց մասին փաստ չունիմ:

«...Առ հասարակ... երբ գաղափար մը ունենամ եւ կարծեմ որ հետաքրքրական եւ ինքնուրոյն է ան՝ կը պրպտեմ այդ մասին, եւ կը կեդրոնանամ փոխազդեցութիւններու վրայ: ... Կ'ընեմ բազմաթիւներ՝ երբեմն ճիշդ, [եւ] երբեմն՝ սխալ: Ատոր համար ալ չատ չեմ համարձակիր գրել. քիչ կը գրեմ: Զգոյշ եմ, որովհետեւ օգուտ չեմ տեսներ պնդելու բաներ՝ [զ]որոնք չեմ կրնար փաստել, եւ կը նախընտրեմ զուսպ ըլլալ: Ասով մէկտեղ՝ կարգ մը գրութիւններ ունիմ, [զ]որ[ոնք] կը փորձեմ վերջացնել, մանաւանդ հատուող կամարներու մասին: Այս նիւթը թէ ճարտարապետութեանս եւ թէ գիտական աշխատութեանս հոպիւն⁽¹¹⁷⁾ է եղած: Ուրկէ՞ եկած են անոնք, եւ ո՞վ է զանոնք ստեղծողը. ի՞նչ բերած ենք մենք հայերս այս ոճի զարգացման մէջ...: Ա'յս է [հիմնականը]⁽¹¹⁸⁾»:

Գրել՝ ըրա'ւ Փասքալ Փապուճեանը, քիչ կամ չա'տ գրեց: Սակայն կարողացա՞ւ իր աւարտին հասցնել իր գործը, գիրով իր արտայայտութիւնը: Ի՞նչ որ կոթողեց եւ ինչ որ գրեց՝ պիտի մնան անկորընչելի: Սակայն պիտի գտնուի՞ր ոեւէ մէկը, որ մէկ կողքի բերէ զանազան կողմեր ցան ու ցրիւ ինկած իր գործերը, որոնցմէ հոս տըրուեցաւ մաս մը միայն:

Պիտի գտնուի՞ր: Սպասե՞նք:

1. Կարօ Շամլեան, «Վաստակաւոր ճարտարապետ-գիտնական Փասալ Փապունեան», *Հորիզոն*, Մոնրէալ, 25 Յուլիս 1988, էջ 6: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս *Հորիզոն*, 25 Յուլիս 1988:
2. Նոյն:
3. Նոյն:
4. Վիգէն Աղդարեան, «Մտքի ճախրանքի արծիւը», *Հորիզոն*, Մոնրէալ, 23 Սեպտեմբեր 1991, էջ 14:
5. Կ'ակնարկէ Հ. Բ. Ը. Միութեան Յովակիմեան-Մանուկեան Մանչերու Երկրորդական Վարժարանի Երուանդ Հիւսիսեան Հայագիտական Հիմնարկին: *Հորիզոն*, 25 Յուլիս 1988, էջ 11:
6. Նոյն, էջ 6:
7. Նոյն:
8. Նոյն:
9. Կարօ Շամլեան, «Փասալ Փապունեան, ափսո՛ս, մեկնեցաւ ի սպառ», *Հորիզոն*, Մոնրէալ, 11 Նոյեմբեր 1991, էջ 14: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Փասալ Փապունեան»:
10. Փապունեան իր ցանկը կու տայ ֆրանսերէնով:
11. Հարցազրոյցի մը ընթացքին՝ Փապունեան կը խօսի Սուրբ Եղիա - Սուրբ Գրիգոր Մայր Տաճարի մասին, ու կ'ըսէ թէ «ինծի համար կարեւորագոյնը, ներկայ պայմաններուն մէջ, աղօթարան մը մէջտեղ հանել էր, որ սիւներով եւ մոյթերով խնդողած չըլլար եւ [որուն] խորանը տեսանելի ըլլար աղօթողին: Սա ինծի յիշել տուաւ հայկական գաւիթները, որոնց մէջ հատուող կամարները սփռելի լուծում կու տային: Անշուշտ քարին ծանրութեան պատճառով տարածութիւնը չէին կրնար մեծցնել, եւ խոշորագոյնը որ կայ Հաղբատի 11-13 մեթր չափուող գաւիթն է: Հարցը, ինծի համար, ծաւալն էր, եւ [զ]այն լուծելու համար կարելի միակ շինանիւթը երկաթ-պեթոնն էր: Առաջին փորձը որ ըրի Պէյրութի հայ կաթողիկէ Ս. Եղիա եկեղեցիին գաւիթն էր, ուր կիսակլոր հայկական կամարներ գիրար կը խաչաձեւեն, միայն՝ պեթոնէ»: Տես՝ *Հորիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 4:
12. Փապունեան կը յայտնէ, թէ «եբր ինծի յանձնուեցաւ քաղաքական Ս. Թէրէզ եկեղեցիին շինութիւնը՝ [տարածքի] նոյն հարցը ծագեցաւ անշուշտ: Հոս ալ հատուող կամարներ գործածեցի, միայն թէ հոս կիսակամարներ չէին, այլ՝ ուղիղ գիծեր կը կազմէին. այս կերպ երկաթ-պեթոնէ կամարներ (կամ *փորթիքներ*) գործածելով ստացուեցաւ սրահ մը, որուն չափերը իրենց 26 մեթրով շատ կ'անցնէին մեր միջնադարեան եկեղեցիներու ծաւալէն: Այս հայկական արդիականացած կամարներուն վրայ կը մտնեցնէի գիւլուրաք մը, որ շէնքին «քաղաքական» երեսոյթ կու տար, միայն թէ հայկական յենարանի [մը] վրայ մտած»: Տես՝ *Հորիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 4:
13. Հարէք Միրի Աստուածածնայ եկեղեցին կը հանդիսանայ մէկ ծնունդը հայկական ճարտարապետութեան: Այսպէս, ըստ Փապունեանի իսկ հաստատումին, «1964-ին Պէյրութի արուարձան Հարէք Միրի *Նոթր Զամ* [Աստուածածին] եկեղեցիի կառուցման համար վեց անկիւնաւոր հատումներ յղացաւ, ինչ որ երկաթ-պեթոնէ *քրուազէ-տ'օժիվներ* կը գոյացնէր եւ որոնց

վրայ կը նստէին 7 սմ. հաստութեամբ նախաշինուած (*փրեֆապրիքէ*) պե-
թոնէ սալերը: Այս ալ կը հանդիսանար հայկականէն սերած նարտարապե-
տութիւնը միջազգայնացնելու առաջին փորձս»: Տես՝ *Հորիզոն*, 1 Օգոստոս
1988, էջ 4:

14. Մոնրէալի *Հորիզոն* շաբաթաբերթին շնորհուած հարցազրոյցի մը ընթաց-
քին Փապունեան կը յայտնէր թէ Պէյրութի հայ կաթողիկէ Սուրբ Եղիա ե-
կեղեցիի կառուցումի շրջանին էր որ «բանաստեղծ Սարմէնն իր «Հայապա-
տում» բանաստեղծութեան մէջ լման գլուխ մը յատկացուցած էր ինծի, Հա-
լէպի հայ կաթողիկէ եկեղեցիին կառուցումէն ետք: Իրօք այս եկեղեցին
մեր է. դարու կոթող Զուարթնոցի հետեւողութեամբ յղացուած է...»: Տես՝
Հորիզոն, 25 Յուլիս 1988, էջ 6: Սարմէնի բերբուածին համար տես՝
Սարմէն, *Սիրտ*, Նքիւան, 1981, էջ 12: Իսկ բերբուածին ամբողջութեան
համար տես՝ նոյն, էջ 8-14:
15. Միջոցի եւ տարածքի իր որոնումին մէջ՝ Փապունեան փորձեց բազմաթիւ
ձեւեր, բայց մանաւանդ՝ հայկական կիսակամարներու դրութիւնը: «Յե-
տոյ բախտը ունեցայ Ռազգայի մէջ (հիւսիսային Սուրիա), Տէր Զօրի մօտ
յուշամատուռ մը շինելու՝ Հալէպի Եպիսկոպոսին փափաքով»՝ կը հաւա-
տէ անիկա: «Այս հայկական եկեղեցին սրտիս աւելի կը խօսէր, ուրեմն
փորձեցի նրբացնել գիծերը՝ փոխանակ հաստ կամարներու այս անգամ
զգոյշ, զուգահեռ եւ կոտրած գերաններ գործածելով»: Տես՝ *Հորիզոն*, 1
Օգոստոս 1988, էջ 4:
16. Երուանդ Պապայեան, «Ազգային մեր կորուստները — Փասքալ Փապունեան
տաղանդաւոր նարտարապետը», *Նոր Օր*, Լոս Անճելըս, 28 Նոյեմբեր 1991,
էջ 6:
17. «Փասքալ Փապունեան», էջ 14:
18. Պապայեան, էջ 6:
19. «Փասքալ Փապունեան», էջ 14:
20. Խթա՞նը:
21. Աղդարեան, էջ 14:
22. Փասքալ Փապունեան, «Հայ նարտարապետ Մեծն Սինան եւ իր գործը»,
Բազին, Բ. տարի, թիւ 11, 1963, էջ 41: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս՝ «Հայ
նարտարապետ»:
23. Փաստաթուղթերը լոյս տեսան *Tarih-i Encume-i Mecmuasi*, cilt I, sayi 5,
Temmuz, 1930 - Mayıs 1931-ի մէջ: Նշուող փաստաթուղթին համար տես՝
նոյն, Mayıs, 1931, s. 10, իսկ անոր մէկ թարգմանութեան համար՝ «Հայ
նարտարապետ», էջ 43: Տես նաեւ՝ *Գափամանճեան Գրականի Տարեցոյց*, Պո-
լիս, 1932, էջ 202-203:
24. «Հայ նարտարապետ», էջ 43:
25. Նոյն, էջ 44:
26. Հրամանատար:
27. «Հայ նարտարապետ», էջ 45:
28. Նոյն:
29. Իսլամական աստուածաբանական վարժարան:
30. Փոքր մզկիթ, աղօթարան:
31. «Հայ նարտարապետ», էջ 49:
32. Նոյն:
33. Նոյն:
34. Նոյն, էջ 50:

35. Վարպետ գործարար:
36. «Հայ հարտարապետ», էջ 50:
37. Նոյն, էջ 51:
38. Նոյն:
39. Pascal Paboudjian, «La cathédrale d'Etchmiadzine à la lumière des découvertes récentes», Jean Mécérian, s.j., **Histoire et institutions de l'Eglise Arménienne**, Beyrouth, 1965, p. 348. ասկէ ետք կը նշուի որպէս «La cathédrale»:
40. Նոյն, էջ 356:
41. Ըսել կ'ուզուի՝ Լուսաւորիչի կառուցուած Մայր Տաճարի:
42. «Չափար-թագը կոթող մըն է, որ կը բաղկանայ գմբէթ մը շալկող չորս սիւներով կառույցէ մը: Անիկա կը ծառայէր որպէս կրակապաշտութեան մեհեան եւ կը պարունակէր քացօթեայ ատրուշան մը, որուն շուրջ կը հաւաքուէին հաւատացեալները»: Տես՝ «La cathédrale», p. 360:
43. Նոյն, էջ 380:
44. Փ. Փապունեան, «Որոշումներ հայկական «քաղիկա»ներու ուղղութեան շուրջ», *Ահեղահան*, Ա. տարի, Պէյրութ, 1966, էջ 64: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Որոշումներ»:
45. Նոյն, էջ 64:
46. Նոյն, էջ 65:
47. Նոյն, էջ 68:
48. Նոյն, էջ 70:
49. Նոյն, էջ 71:
50. Ըստ *Ահեղահանի* խմբագրութեան՝ «այս յօդուածը խտացումն է գլխաւոր այն միտքերուն, որ Պ. Փաւսալ Փապունեան կ'արտայայտէ պատրաստութեան մէջ եղող ֆրանսերէն աշխատութեան մը մէջ՝ նուիրուած քանկերոյ դարու սփիւռփաշայ հարտարապետութեան ուսումնասիրութեան: Խտացումը կատարուած է յատկապէս «Ահեղահան»ի համար»: Տես՝ *Ահեղահան*, Ե. տարի, Գարուն-Ամառ, Պէյրութ, 1970, էջ 37:
51. Փաւսալ Փապունեան, «Հայկական հարտարապետութիւնը Սփիւռփի մէջ», *Ահեղահան*, Ե. տարի, Գարուն-Ամառ, Պէյրութ, 1970, էջ 39: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Հայկական հարտարապետութիւնը»:
52. Նոյն, էջ 41:
53. Նոյն, էջ 42:
54. Նոյն, էջ 43:
55. Փապունեանն ինքն է որ կը հաստատէ թէ «այս աշխատանքի ընթացքին մեծ դժուարութիւններու հանդիպեցայ կենսագրական ծանօթութիւններու հաւաքումի երկուս մէջ: Հանդէսներն ու թերթերը, որոնք ամբողջ սիւնակներ կը յատկացնեն նկարիչներուն, քանդակագործներուն եւ երաժիշտներուն՝ կարծես մոռցած են այս քաղաքի գիտնականները, որոնք միւսներուն չափ արուեստագետ՝ նկարիչի մը պէս կը կարգաւորեն լոյսի ու շուքի խաղերը, գիծերն ու մակերեսները, քանդակագործի մը պէս կը սահմանեն ծաւալներու հաւասարակշռութիւնն ու հակադրութիւնը, եւ խմբավարի մը պէս երգել կու տան անշունչ իրերը՝ կազմակերպելով միջոցը, ուր ընկերութիւնը կ'ապրի ու կը գործէ»: Տես՝ «Հայկական հարտարապետութիւնը», էջ 40:
56. Նոյն, էջ 45: Փապունեան ինքն ալ կամարներու խաչածնումի այս սկզբունքն օգտագործեց Պէյրութի քաղաքական Սրբուհի Թերեզա եկեղեցիին

- մէջ՝ «աղեղները [զ]իրար խաչածեւող *փորթիք*ներու վերածելով, որով-
հետեւ անոնք աւելի դիրքին իրագործելի են երկաթ-պերճմով»: Տես՝ «Հայ-
կական նարտարապետութիւնը», էջ 40:
57. Նոյն, էջ 57-56:
 58. Նոյն, էջ 53:
 59. Նոյն, էջ 56:
 60. Նոյն, էջ 53:
 61. Pascal Paboudjian, «Relation des Arméniens et Syriens du première siècle avant J.C.», **Armenian Studies : Annals of the Lebanese Association of Armenian University Graduates**, Beirut, 1973, p. 145. ասկէ ետք կը նշուի որ-
պէս «Relation»:
 62. Այժմ՝ Թուոմոր:
 63. Այժմ՝ Համա:
 64. «Relation», p. 142.
 65. Նոյն, էջ 144-145:
 66. Հոս ակներեւ է տպագրական սխալը: Այս երկու անշատ անունները պիտի
կազմեն մէկ անուն՝ Խոսրով Անճեւացի:
 67. Կ'ակնարկուի Մովսէս Խորենացիին:
 68. Պիտի ըլլայ՝ Դաւիթ Անյաղը:
 69. «Relation», p. 153.
 70. Նոյն, էջ 124-126:
 71. Նոյն, էջ 126-130:
 72. Նոյն, էջ 130-135:
 73. *Երեւոյթ* վերնագրուած եռալեզու այս հատորին քաղկացուցիչ մասերն են՝
Փասալ Փապունեան, «Երեւոյթի տաճարը — Վերլուծական-նկարագրա-
կան ուրուագիծ», էջ 5-15 եւ 59-64. Ատրիանոյ Ալիակոյ-Նովելլոյ, «Քրմ-
նական ուրուագիծ», էջ 16-27 եւ 64-68, եւ Տիգրան Գ. Գույումեան, «Ժա-
մանակագրական պատկեր», էջ 28-29 եւ 68-69, եւ «մատենագիտութիւն»,
էջ 31: Հատորն ունի նաեւ 14 գումարու եւ 15 սեւ ու ներմակ նկար, 30 գը-
ծանկար, 15 յատակագիծ եւ երեք քարտէս:
 74. Pascal Paboudjian et al., «La basilica di Ererouk», **Ererouk**, Documenti de
Architettura Armena, Venezia, 1977, p. 6, e 59. ասկէ ետք կը նշուի որպէս
Ererouk.
 75. Նոյն, էջ 6 եւ 59:
 76. Նոյն, էջ 6 եւ 60:
 77. Նոյն:
 78. Այս մասին տես՝ Նոյն, էջ 8-14 եւ 60-63:
 79. Նոյն, էջ 14 եւ 63:
 80. Նոյն, էջ 14 եւ 63-64:
 81. Ըստ աւանդութեան մը՝ Կարինի իշխան Իզգէտտին Սալտուխի աղջիկը:
Այս մասին տես՝ Pascal Paboudjian, «Le mausolée de Mamakhatur à Ter-
jan et les monuments de l'Ecole d'Ani», *Հայկազեան Հայագիտական Հան-
դէս*, Պէյրութ, 1979, էջ 212: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Le mausolée»:
 82. Նախապէս կ'ընդգրկէր Խաչէն եւ Տրսու գետերու միջին եւ ստորին աւա-
զանները, ուր կը գտնուէին Արցախի Մեծարանք եւ Ուտիք մահանգի Ա-
ռանոտ եւ Առանձակ գաւառները: Արաբական որոշ աղբիւրներ գայն կը
գետեղեն Երասխէն մինչեւ Կովկասեան Լեռնաշղթան: Տես՝ *Հայկական Սո-
վետական Հանրագիտարան*, հտ. 1, Երեւան, 1974, էջ 524-525:

83. Մանօթ է նաեւ էլտեմիզ անունով:
84. «Le mausolée», p. 210.
85. Նոյն, էջ 211:
86. Նոյն, էջ 217:
87. Նոյն, էջ 218:
88. Նոյն:
89. Նոյն, 233:
90. Կ'ակնարկուի Մամա Խաթունին:
91. «Le mausolée», p. 237.
92. Այս ուսումնասիրութիւնը:
93. «Le mausolée», p. 237-238.
94. «Մահէն ետք մարդու մը թաղուած վայրին հողը. գերեզման, շիրիմ. մեծ ըսպէս կը ծառայէ որպէս ուխտագնացութեան վայր»: Տես՝ Շեմսէտտին Սամի, *Գամուսը Թիւրքի*, Տէր Սաատէթ, Z. 1317 [Պոլիս, 1899-1900], էջ 394:
95. Ատրուշանները:
96. Pascal Paboudjian, «Martyrium Arménien à étage : Ses origines, son influence», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս*, Պէյրութ, 1982-1984, էջ 70: Ասկէ ետք կը նշուի որպէս «Martyrium»:
97. Կրօնական կառոյցի մը գմբեթարդ ծածֆ:
98. Գմբեթարդ ծածֆ:
99. Սկզբնաղբիւրը *գուրկան* կը կոչէ զանոնք:
100. «Martyrium», p. 87.
101. Նոյն, էջ 88:
102. Նոյն:
103. Նոյն:
104. Նոյն, էջ 94:
105. Զուիցեբրիացի-ֆրանսացի նկարիչ եւ ճարտարապետ. հիմնադիրներէն է *Փիւրիզմի*, որ կը ձգտէր գիծերու յստակութեան եւ միայն հիմնականներուն: Մանօթ՝ որպէս հնարիչը նոր ձեւերու՝ դարձաւ առաջադրներէն պերճի ոգտագործումի կարելիութիւններուն: 1920-ին նկարիչ Օգենֆանի հետ հիմնեց *L'Esprit Nouveau* պարբերաթերթը, որ պիտի ըլլար խօսնակը *փիւրիզմի*: Մնած 1887-ին՝ մահացաւ 1965-ին: Իր մասին տես՝ Georges Charensol, *Les Grands Maîtres de la Peinture moderne*, Paris, 1967, p. 180-181, Albert Sehug, *L'Aventure de l'Art moderne*, Baden-Baden, 1971, p. 124, 202-207 եւ 224, եւ José Pierre, *Le Cubisme*, Lauzanne, 1966, p. 122-123, y 174:
106. Այսինքն՝ ընդօրինակել:
107. 1980-ական թուականներուն Միացեալ Նահանգներու մէջ սկսած ճարտարապետական շարժում մը, որ փորձեց դասական եւ վերածննդեան ճարտարապետութեան ձեւերը երկնափեռներու վրայ եւ տուաւ անոնց ապակեայ տանիքներ ու կոր գիծերու համադրութիւն մը:
108. Ըսել կ'ուզուի՝ հետեւորդութիւն:
109. *Հորիզոն*, 25 Յուլիս 1988, էջ 11:
110. *Հորիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 4:
111. Նոյն:
112. Նոյն:
113. Նոյն:
114. Նոյն, էջ 7:

115. Այժմ՝ Ազատութեան Հրապարակ:
116. *Հորիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 7:
117. *Հորիզոնի* խմբագրութիւնը գալին կը թարգմանէ «սիրագեղում», որ հիմնովին սխալ է:
118. *Հորիզոն*, 1 Օգոստոս 1988, էջ 7:

Ե. Պ.

PASCAL PABOUDJIAN AND HIS WORK

(SUMMARY)

YERVANT BARSOUMIAN

The article is an overall study of the man that Pascal Paboudjian was, his engineering and architectural prodigee, his views on the Armenian past and modern architectural expression and its style, and the innovations he introduced in roof-supporting arcs, columns and pillars in the large-spaced cathedrals and churches, both Armenian and foreign.

The author has divided his study into three major sections of which the first, after giving a short biography of the renowned Armenian architect, gives two lists: of these the first is an enumeration of eight articles in Armenian, French and Italian and published in various periodicals and publications, while the second is a list of the churches, cathedrals and various buildings constructed by Paboudjian.

The list of articles is made of:

- I. The Armenian Sinan The Great and his work (in Armenian);
- II. The Cathedral of Etchmiadzin in the light of recent archeological discoveries (in French);
- III. Some research of the geographical direction of the Armenian basilicas (in Armenian);
- IV. The Armenian architecture in the Armenian Diaspora (in Armenian);
- V. Armeno-Syrian relations from the first century B.C. to the seventh century A.D. (in French);
- VI. The Basilica of Ererouk (in Italian, French and Armenian);
- VII. The mausoleum of Mamakhatun at Terdjian and the monuments of the School of Ani (in French);
- VIII. The multi-storied Armenian martyrium: its origins and influence (in French);

The third section of the study is a compilation from various sources of the Armenian architect's views on Modernist and Post-modernist Movements in world architecture, the artist and his style, modern Armenian churches and cathedrals of the Armenian Diaspora and other buildings in Armenia, and the influence of the Armenian architecture on the world architecture.